

Az irodalom és a gazdaság valóságáról és fiktivitásáról

Ha jól tudom, a magyar irodalomtörténészeket először és utoljára Lukács György szólította föl arra, hogy tanulmányozzák a gazdaságtörténetet, sőt, végezzenek önálló kutatásokat is e tárgyban.¹ Rossz emlékü megnyilatkozásról van szó, hiszen a felszólítás 1948-ban hangzott el, a magyar irodalomtudomány szovjetizálásának jegyében.² Ám az irodalomtörténet politikai „revízióját” szorgalmazó beszédében talán Lukács is csak ideológiai kötelességteljesítésből szólhatott erről, hiszen irodalomtörténeti-esztétikai műveiben maga sem sokat foglalkozott gazdasági kérdésekkel, a kultúra gazdasági meghatározottságát pedig, ha rámutatott is ilyesmire, mint a kapitalizmust és az eldologiasodást illetően, inkább válságtünetnek látta.³ Felhívásának talán ezért sem akadtak követői, pedig a marxista irodalomtudománynak, ha létezett Magyarországon valaha ilyesmi, elvben csakugyan a gazdasági alapokból kellett volna levezetnie a kulturális felépítmény jellegzetességeit.⁴ Erre azonban alig-alig találunk példát: a kommunista időszak irodalomtörténet-írása, ha említést tett is gazdaságtörténeti jelenségekről, legfeljebb az egyes korszakok háttérrel szerezte őket, és nagyon ritkán hozta kapcsolatba konkrét művekkel. Valahogy mégis sikerült kompromittálniuk a dolgot: a rendszerváltásra a gazdaságtörténet még ebben a korlátozott formában is eltűnt az irodalomtörténet szemhatáráról.⁵

Az utóbbi időkben azonban megélénkült az irodalom társadalomtörténete, illetve közvetítő-hordozó közegeire irányuló érdeklődés, s a gazdasági

1 L. Lukács, 1970. 496.

2 Erről a folyamatról általában, illetve Lukács szóban forgó, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság újdonsült elnökeként elmondott beszédéről: Scheibner, 2014. különösen: 239–260.

3 Köszönöm Bagi Zsoltnak és Seregi Tamásnak, hogy korlátos Lukács-ismereteimből leszűrt sejtésemet megerősítették.

4 Az alap és felépítmény viszonyának marxi felfogásáról újabban: Eagleton, 2000.

5 Pedig ez nem volt szükségszerű. Egyrészt vissza lehetett volna nyúlni nem marxista előképekhez: Schöpfung Aladár 1937-ben megjelent irodalomtörténete a 19. század utolsó harmadának irodalmi modernizációját a kiegyezés utáni kapitalizálódásból vezette le. Másrészt pedig a magyar irodalomtudomány széles köreiből ekkortájt ható (és éppen a referencialitás bírálatában hasznosított) francia posztstrukturalizmust is meghatározta a gazdaságtani érdeklődés (a kapitalizmusbírálat jegyében), s a *jelölő* és a *jelölt* viszonyát gyakran a *cseréérték* és a *használati érték* analógiájára elemezték, vagyis a szemiotika alapfogalmait gazdaságtaniakhoz kötötték („leleplezve” mindkettőt).

feltételek elemzése mindkét megközelítésnek része lett. Előbbiben az irodalom révén elérhető társadalmi karrierlehetőségek vizsgálata az írói megélhetés formáit is érinti, utóbbiban pedig a 19. századtól kiépülő irodalmi piac jellemző médiumainak az alkotásmódra gyakorolt hatása került előtérbe.⁶ E két megközelítésben ugyanakkor kevésbé kap szerepet annak vizsgálata, ez nem is céljuk, hogy irodalmi művek miként vehetnek részt magának a gazdaság világának a nyilvános-szimbolikus megjelenítésében, létének tudatosításában, változásainak értelmezésében, akár tematikusan, akár a maguk árujellegével.⁷ Engem leginkább ezek a vonatkozások érdekelnek, s a tanulmány második felében teszek is majd néhány vázlatos javaslatot irodalmi művek ilyen irányú megközelítésére. Előbb viszont abból próbálok körvonalazni valamennyit, hogy gazdaság és irodalom összefüggéseiben miként értelmezhető fikció és tény, képzelet és valóság viszonya.

Tudomány vagy irodalom: képzelet és valóság a gazdaságtanban

Az irodalom és a gazdaság kapcsolatára irányuló érdeklődés indoklásra szorul, mivel a 18–19. század fordulóján a *szépirodalom* létrejött, autonomizálódása (vagyis kiválása az osztatlan literatúra köréből) többek között éppen a szép és a hasznos, vagyis esztétikai és ökonomiai elválasztásával (vagy viszonyuk átértelmezésével) járt együtt.⁸ S ha az irodalom (vagy általában a művészet) autonómiájának és heteronómiájának az arányai a későbbiekben mozgásban maradtak is, irodalom és gazdaság ekkor bizonyos értelemben emancipálódott egymástól. A gazdaság innentől azért is tűnhetett föl eminensen idegennek az irodalomtól, mert, elnagyoltan fogalmazva, magának a társadalmi *valóságnak* a képviselőjére tört, amely valóságnak az irodalom (mint a *képzelőerő* terméke és terepe) afféle (gyakran humanistára színezett) ellenfogalmául szolgált. A két terület ellenfogalmakká válásának történetében ugyanakkor kétirányú áthatások is érvényesültek: a gazdaság igyekezett bekebelezni a kultúrát, cserébe a fikcionalitás ilyen-olyan képzeleti is átszivárogta a gazdaságról való gondolkodásba.

6 Költői szerep, alkotás és piac viszonyáról Petőfi kapcsán: Margócsy, 1999. 48–74. Anyagi viszonyokkal is foglalkozó társadalomtörténeti pályaképek 18–19. századi irodalmárokról: Szilágyi, 2001.; Völgyesi, 2007.; Kerényi, 2008.; Szilágyi, 2014. Ilyen jellegű résztanulmányok: Szalisznyó, 2010.; Szalisznyó, 2012. Jókairól az irodalmi piac mediális összefüggéseiben: Hansági, 2009.; Zákány Tóth, 2010.; Szajbély, 2010.

7 Hasonló érdeklődést mutat Jókai kapcsán: Fried, 2013.

8 Ennek rendszerelméleti ihletésű leírását, különös tekintettel az esztétikai gyönyörködtetés/szórákoztatás (*dulce*) és a hasznosság (*utile*) szétválására, illetve a művészetnek a maga rendszerközi kapcsolataiban mégis lejátszódó ökonomizálására, l. Rákai, 2008. (különösen: 109–128.). Esztétika és gazdaságtan közös 18. századi gyökereiről, illetve szétválásukról és ellentétes értékfogalmaik kialakulásáról: Herrnstein Smith, 1988., Guillory, 1993. 300–317.

Az előbbi folyamatot az ökonómiai észjárás valóságkisajátító terjeszkedésével jellemezném. A gazdasági valóságot fürkésző (és azt létrehozó) tekintet számára bármely dolog vagy cselekvés olyan egynemű mezőben jelenik meg, amelyet pusztán hasznosságok (*utility*) (vagy hiányaik) töltenek ki.⁹ S amint annak manapság gyakran tanúi lehetünk, minden egyéb ezen méretik meg: a gazdaságosság az ésszerűséggel válik egyjelentésűvé, a termelés és fogyasztás, a kereslet és kínálat logikája pedig lassan a maga képére formál minden politikai, kulturális és érzelmi valóságot.¹⁰

Gazdaság és valóság összenövésének vannak *ideológiai és diszciplináris* vonásai. Az ideológiaiak abban a szinte már természetesnek tekintett beállításban jelentkeznek, miszerint a piaci logikájú csere antropológiai adottság, a vonatkozó magatartások és intézmények terjeszkedése pedig a szabadság és a demokrácia térnyerését, vagyis mintegy a történelmi haladás irányát képviselnék. Diszciplináris vonatkozásokat illetően pedig a *gazdaságtan* – vagyis a gazdaságot mint különálló (ahogy Polányi Károly mondaná: a társadalmi viszonyok szövetébe immár nem azoknak alárendelten betagolódó, hanem azokat uraló) entitást vizsgáló szaktudomány – megjelenésére és státuszának átalakulására utalhatni. A gazdaságtan, amely a 18. század derekán együtt jött létre a modern tudományokkal, a maga diszciplináris fejlődése során fokozatosan levetkőzte erkölcstani, lélektani, politikai, teológiai, jog- és társadalomelméleti beágyazottságát, s lett a felvilágosodás morálfilozófiájának részterületéből előbb *politikai gazdaságtanná*, majd a 19. század végére *közgazdaságtanná*, vagyis hivatásszerűen művelt, formalizált-technicizált, önelvű szaktudománnyá.¹¹ E mozgás során, amellyel vizsgálódásai tárgya áttevődött a személytelen erők és a matematikai szabályszerűségek világába, a gazdaságtan módszertanában és önképében egyaránt a természettudományokhoz közeledett, azt sugallva, hogy a gazdaságnak is megvannak a saját, a természetével egyenrangú objektivitású törvényei.¹² (Innen visszatekintve lehet úgy érvelni, hogy Adam Smith, aki egyebek között értett a csillagászathoz is, már *A nemze-*

9 A gazdasági szemlélet homogén világának feszültségéről a mindennapi tudat heterogén valóságképevel: Meikle, 2000.

10 Ennek szélső fokán áll az emberi magatartás Gary Becker-féle általános ökonómiája, amely szerint minden társadalmi cselekvés és minden érdekmentesnek tetsző érzelmi vagy lélektani tünemény (családi és szerelmi viszonyok, barátság, ízlés stb.) a várható haszon maximalizálására törekvő választások sorozataként írható le. Számos műve közül itt csak az ízlésről írottat hivatkozom: Becker, 1996.

11 Erről az átmenetről, illetve általában a közgazdaságtan eszmétörténetéről: Madarász, 1994.; Madarász, 2000.; Klaver, 2003. xi-xxvi, 1–30.

12 Ennek a kettős, ideológiai és diszciplináris folyamatnak, bár a nyugat-európaítól eltérő közegben bontakozott, Magyarországon is korán megmutathatók a jelei, többek közt Széchenyinél. *A Hítel* írója egyrészt a közboldogságot, illetve a nemzet jövőjét (voltaképpen létrejöttét) is gazdasági alapokhoz kötötte (a társadalom hitelviszonyait szinte ontológiai értelemben téve meg a nemzeti lét alapzatává), másrészt pedig a gazdaságtant szintén a természettudományok (fizika, csillagászat) és a matematika világához tartozónak látta. Erről bővebben: Hites, 2014.

tek gazdagságában a társadalomtudományok newtoni rendszerét kívánta volna létrehozni.)

A gazdaságtan 19. századi természettudományosítása kétirányú folyamat volt, egyszerre járt a fizika szókincsének és észjárásának átvételével, másrészt pedig azzal, hogy a fizika szemlélete maga is ökonomiai jellegű lett: ebben a kölcsönösségben válhatott a gazdaságtan a „társadalom fizikájává”, a fizika pedig a „természet gazdaságtanává”.¹³ Joseph Schumpeter befejezetlen voltában is monumentális műve, az 1954-ben megjelent *History of Economic Analysis* már ennek jegyében érvelhetett úgy, hogy az elméletalkotás eszköztára (tények és proposíciók, hipotézisek és axiómák, egyedi esetek és általános sematikák) ugyanaz a gazdaságtanban is, mint minden más tudományban. S bár maga is elvetette, amit Hayek *szcientizmusnak* nevezett, vagyis a tudományos módszertanok egyneműsítését, de úgy látta, hogy a közgazdaságtan voltaképp nem is átvette ezeket a módszereket, hanem önálló fejlődés révén jutott ugyanoda, ahová a fizika; mint írta, „magyarázni” ugyan mást jelent egyikben-másikban (hiszen a gazdasági jelenségek történetiek, illetve a gazdasági cselekvéseknek *jelentésük* is van), de mégsem bűn, hogy a fizikus és a közgazda ugyanolyan elmével gondolkodik.¹⁴ Hasonló elgondolások jegyében nevezte Milton Friedman 1953-as nagy tanulmánya a gazdaságtant „pozitív tudománynak” (egyaránt elhatárolva a „művészettől”, illetve a „normatív vagy regulatív tudományok” erkölcsi vagy politikai megfontolásaitól), mint amely egyedi megfigyelések általánosításával nyújt előrejelzéseket még meg nem figyelhető jelenségekről, s ebben a tekintetben (bár nem végezhet kísérleteket) ugyanolyan „objektív”, mint minden fizikai tudomány.¹⁵ Innen nézve a gazdaságtan betagolhatónak tetszett a Popper–Hempel-féle „átfogó törvény” (*covering law*) modelljébe: a gazdasági jelenségek *előrejelzése* a fizikához hasonlóan egységben lévőnek látszott *leírásukkal és magyarázatukkal*.¹⁶

Az 1960–1970-es évektől a gazdaságtan tudományfilozófiája jórészt e logikai pozitivisták szemlélet bírálatával foglalkozott. Egyrészt arra mutattak rá, hogy tudományos törvényről csak akkor beszélhetünk, ha az időtlen érvényességű (s a gazdaságtanban látványosan nem ez a helyzet, hiszen változik az a valóság, amelyet leír), illetve azt vetették föl, hogy törvényszerűségek helyett itt

13 Erre nézve lásd Philip Mirowski lenyűgöző könyvét az energia fogalmáról a 19. század fizikájában és gazdaságtanában, illetve a két diszciplína közös szemléletformáit a *test/anyag, mozgás, érték* fogalmi mátrixában: Mirowski, 1989.

14 Schumpeter, 1954. 12–18.

15 Friedman, 1953. 4–5.

16 Popper a közgazdaságtant azért tekintette kivételesnek a társadalomtudományok között, mert már átesett a maga „newtoni forradalmán”. Friedman szemlélete annyiban popperi jellegű, amennyiben a gazdasági elméletalkotást nem a valósággal való korrespondenciák létrehozásával, hanem (kreatív és nem logikai jellegű) „as if” hipotézisek megalkotásával jellemezte, amelyek érvényességét az előrejelzések tesztelik: vagyis nem a valósággal való megfelelésük bebizonyosodása, hanem a cáfolat hiánya igazolja őket, s a jobb predikciókat nyújtó elmélet is időleges marad: vö. Friedman, 1953. (különösen 16–23.). Az „átfogó törvény” modellről és bírálatáról a történettudomány kapcsán: Gyáni, 2006. 28–33.

mennyiben van szó pusztán emberi és társadalmi *regularitásokról*, illetve a gazdaságtan mennyiben támaszkodhat egyáltalán még csak ilyenek vélelmére is; a kiinduló feltételek empirikus bizonytalansága és a mérhetőség korlátozottsága miatt a falszifikáció mennyiben alkalmas módja a gazdasági modellek tesztelésének; mennyiben eshet egybe a gazdaságtan esetében a magyarázat és a leírás; vannak-e a gazdaságtannak saját igazságai, vagy csak a politikai filozófia „alkalmazott matematikájául” szolgál.¹⁷ Másfelől pedig arra figyelmeztettek, hogy a gazdasági modellek matematikai kifinomodása magukra is zárta őket, s immár csak valamely túlabstrahált hipotetikus-képzeletbeli világgal végeznek „okkult” műveleteket, nem a tényleges valóságról adnak leírást.¹⁸

Ezekben a vitákban hozott újat (illetve igyekezett félresöpörni megfontolásaik némelyikét) az 1980-as évek „retorikai fordulata”, amelynek egyes képviselői nem csupán azt kérdőjelezték meg, hogy a gazdaságtan a fizika értelmében tudománynak volna-e tekinthető, hanem egyenesen arra utaltak, hogy működése leginkább az *irodalomével* van rokonságban, s teljesítményét nem módszertanilag megalapozható tudományos érvényességének, hanem a meggyőzés művészetének fényében kell értékelni.¹⁹ (Ez az irányzat jellemző módon akkor jelentkezett, amikor a társadalomtudományok általában is valamely „nyelvi fordulaton” látszottak átmenni, illetve a humán tudományok is a maguk tárgyának és arról adott értelmezéseiknek a nyelvi megalkotottságára összpontosítottak.) Az a meglátás, hogy a gazdaságtanban használt matematikai egyenletek is trópusok, vagyis a maguk retorikai erejében értékelendők, azt az ismeretkritikai meglátást rejtette, hogy a gazdaságtani állítások beavatkoznak abba az (eredendően diszkurzív) mezőbe, amelyet leírni és magyarázni kívánnak, vagyis nincs objektív-előzetes gazdasági valóság, így viselkedéséről sem tehető előrejelzés. A *retorikai gazdaságtan* ezért látott az irodalmi szövegelemzés (sokszor a maga területén már némi patinával rendelkező) módszertanában eszközt a diszciplína önértelmezésének megújításához. Innen nézve az számított dilemmának, hogy a gazdaságtani szövegek *metaforái* vajon pusztán díszítőelemek, vagy *konstitutívak* az állítások tartalmára nézve is; az alkalmazott történetformák vajon csupán *illusztrálják* vagy *prefigurálják* (vagyis a választott elbeszélésszerkezet révén előre meg is határozzák) az érvelés irányát és a számítás eredményét; a tudományos vagy politikai nyilvánosságba beleszóló gazdaságtani érvelés retorikai szerkezete, a meggyőzés – és rajta keresztül az (ön)érvényesítés – nyelvi eszköztára vajon mennyire pusztán a kommunikációs hatékonyság kívánalma, s mennyiben rejt tudatos vagy öntudatlan manipulációt.²⁰

17 Ezekről l. Redman, 1993.; Boylan–O’Gorman, 1995. 8–35.

18 Mäki, 2002. 4–5.

19 A *retorikai gazdaságtan*t másutt már megpróbáltam részletesebben jellemezni (Hites, 2011), ezért itt csak néhány jellegzetes műre utalok: McCloskey, 1985.; *The Consequences of Economic Rhetoric*, 1988.; *Economics as Discourse*, 1990.; Henderson, 1994.

20 Ezek a kérdések (számomra) akkor igazán érdekesek, ha egy-egy korszak jellemző mintázatait vizsgálják velük. Az általam ismertek közül e nemből a legjobb Mirowski fent már idézett

A fenti kérdéseket taglaló, provokatívnak szánt és akként is fogadott munkák nyomán az 1990–2000-es évek egyszerre hoztak a gazdaságtan „posztmodern” karnevalizációjára, illetve „tudományos realizmusának” újra-alapozására irányuló törekvéseket.²¹ Az utóbbiak egyrészt föladták azt a pozitívista felfogást, miszerint a gazdaságtan célja a látható jelenségvilág mögötti láthatatlan törvényszerűségek (mint a fizika esetében a gravitáció) föltárása volna, s elfogadták, hogy a leírással ellentétben a magyarázat ismeretelméletileg nem objektíválható emberi érdekekhez is kötődik, vagyis szükségképpen lesznek benne imaginárius vagy ideológiai elemek.²² A retorikai fordulat „radikális relativizmusával” szemben viszont óvtak attól, hogy a gazdaságtan mint *tudományos nyelvjáték* elemzését pusztán irodalomtudományi módszerekhez rendeljék: Arisztotelészre hivatkozva arra emlékeztettek, hogy a retorika nem egyenlő a poétikával.²³ A legfontosabb választóvonalat talán ott húzták meg, hogy a gazdaságtani tudás nem absztrakt (matematikailag univerzális), hanem társadalmi jellegű ugyan (vagyis szerepet játszanak benne helyi szokások, érzelmek és társas normák), de ettől még nem maguk a (gazdasági) tények válnak a társadalmi képzelőerő termékeivé, hanem csupán azok a keretek (elbeszélések, hitek), amelyekben valami ténynek számít.²⁴ A gazdasági valóság megítélésének horderejét jelzi, hogy a gazdaságtan itt a megismerés általános tudományfilozófiai válságának emblémája lett: erre a példázatos jelentőségre utal a megjegyzés, hogy a gazdaságtan realizmusának igazolása magának a „tudományos realizmusnak” siethet megmentésére.²⁵

A gazdaságtan nem tudományos, hanem *politikai realizmusára* vonatkozó közelmúltbéli ideológiakritikai megközelítések közül azok az érdekesebbek, amelyek a gazdaság diszkurzív természetének vizsgálatakor a „tudományos realizmus” univerzalitását nem egyszerűen a retorika univerzalitására cserélik, vagyis tény és fikció különbségét nem oldják föl valamely „posztmodern” karneválban.²⁶ A gazdasági valóság nyelvi és ideológiai konstrukcióit a politikai térben szemlélve azt lehet vizsgálni, hogy milyen megnyilatkozások, szövegek és értelmezések révén áll elő valamely objektívnak ható gazdasági mező, illetve miként igazolódik, hogy az értelmező és hallgatósága politikai érdekeitől függetlenül önmagában léteznék ilyesmi. A gazdasági valóság társadalmilag érvényesként elfogadott képének létrehozása politikai (globálisan tekintve: geopolitikai) küzdelem eredménye: ez a konstrukció annyiban nyelvi *performancia*, amennyiben a vonatkozó diszkurzív rituálékon keresztül

könyve a 19. századi fizika és gazdaságtan fogalmi-szemléleti kölcsönösségéről, illetve a szerkesztésében megjelent tanulmánykötet: *Natural Images...*, 1994.

21 Egy-egy jellemző kiadvány az előbbiektől: *Postmodernism, Economics...*, 2001.; és az utóbbiaktól: Boylan–O’Gorman, 1995.; *Fact and Fiction in Economics*, 2002.

22 A fenti érvelést l. Boylan–O’Gorman, 1995. 4–7.

23 Uo. 45–46, 50–52.

24 Az érvet l. Mäki, 2002. 9.

25 Vö. uo. 26.

26 Ilyen mű: Goede, 2005. A bekezdés az ő érvelésének lényegét igyekszik összefoglalni.

csakugyan *materializálódik* valamely valóság. Nem testetlen retorikai praktikákról van tehát szó, hanem olyan értelmezői tevékenységről, amelynek ténylegesen is meglesz a maga – éppen elsőprő anyagi hatóerejében megnyilvánuló – valósága. Ahogy tehát korunk pénzeszközei a maguk (performált) realitásába vetett hit révén működnek, de akként általában igen, úgy a gazdasági diskurzusok is, legyenek bármennyire imagináriusak vagy fiktívek, nagyon is rendelkeznek (sőt: elsősorban ezek rendelkeznek) valós hatással.

Az ezredforduló egyes eseményei (mint a *dot.com*-lufi kipukkanása vagy az Enron könyvvizsgálócég botránya), majd a 2008-as hitelválság és szerteágazó kísértőjelenségei nyomán a gazdaság és diskurzusainak fiktivitása egyre több közfigyelmet kiváltó téma lett. A hitelkockázatok vagy a törlesztőrészek kiszámolására szolgáló matematikai modellek realizmusának kérdése ebben a nyilvánosságban elsősorban nem ismeretkritikai vagy tudományfilozófiai téteket hordoz (vagyis hogy mennyiben van szó valamely imaginárius absztrahálás hókuszpókuszairól), hanem erkölcsi és politikai megfontolásokat vet föl. Nevezetesen hogy napjaink gazdasági megrázkódtatásai vajon gazdaságpolitikai hibák vagy szélhámosságok következményei-e, vagy pedig a globális rendszer fenntarthatatlanságának a tünetei. (Magyarországon ezek a kérdések leginkább a devizahitelek ügyében összpontosultak, s a vonatkozó vitáknak a politikai és az erkölcsi mellett episztemológiai vetülete is van: mennyire valóságosak ezek a hitelek egyáltalán?)

Lehetséges, hogy a jel és dolog kapcsolatát végletesen eltávolító „posztmodern” gazdaságban a *cyberfinance* akkora mértékben nőtt túl a „reálgazdaságon” (vagyis magán a Valón), hogy immár a „pénzügyek grammatológiájával” állunk szemben, s bármely realizmuselv hiábavaló.²⁷ Az ezzel kapcsolatos viták hevesége ugyanakkor mégis arról tanúskodik, hogy a gazdaság mennyire elemi szerepet játszik hétköznapi valóságunk megalkotásában. Vagyis a gazdaság „virtualizálódása” mintha ugyanannak a folyamatnak volna a fonákja, mint amellyel a gazdaság valósággá, a valóság pedig gazdaságivá vált. A „gazdaság” olyan metafora, amelyben a végső valóság és a végső fikció egybeesik.

Mit és mi végre lehet tanulmányozni gazdaság- és irodalomtörténet viszonyában?

Valóság és gazdaság összemosódása és szétcsúszása felől tehető föl a kérdés: miként lehet a *par excellence* fikció, vagyis az *irodalom* egyszersmind gazdasági is? Erre nézve az utóbbi évtizedek irodalomtudományában több vonulat is létrejött.²⁸ Törekvéseik némileg hasonló utat jártak be, mint a retorikai gazda-

²⁷ Vö. Goux, 2001.

²⁸ A brit-amerikai „új gazdasági kritikát” (*new economic criticism*) igyekeztem bemutatni a *Helikon* 2011. 4. számában, ahol egyik, már idézett tanulmányom (Hites, 2011) is megjelent. Az irányzat jellegzetességeit ezért itt csak röviden jelzem.

ságtan tudományfilozófiai fejleményei: szintén az irodalmi szöveg (vagy a nyelv mint olyan) általában vett vagy mindenkori működésének vizsgálatától jutottak el történetileg meghatározott, társadalmanként, irodalmanként és alkotónként változó viszonyok elemzéséig. Az 1970–1980-as évek vonatkozó munkáit a formális *homológiák* (vagyis a gazdasági csereképzetek és a nyelv retorikai áthelyeződései közti szemiotikai azonosságok) keresése jellemezte; az 1990–2000-es évek viszont a gazdaságtani és az irodalmi műfajok differenciálódására, érintkezéseik és szétválásaik kulturális-ideológiai kereteire, gazdaságtani és esztétikai diskurzusok kölcsönviszonyára figyelt, mind az irodalmi szövegek létrejöttének és forgalmazásának gazdasági infrastruktúrájára tekintettel, mind pedig olyan fogalmak irodalmi értelmezésében, mint a tulajdon, tőke, hitel, piac, vagyon, ajándék, lopás, vásárlás stb. Ezek a megközelítések annyiban tértek el a művészetben a termelési viszonyok leképeződését kereső irodalomszociológiai szemlélettől, amennyiben *kétirányú* összefüggésekre figyeltek, vagyis amikor a gazdasági jelenségek irodalmi reprezentációi egyszerre mind azon gazdasági feltételek létrehozásában, újratermelésében vagy megváltoztatásában is részt vesznek, amelyeket közben megjeleníteni igyekeznek. A tény és a fikció viszonyára lefordítva, az vált így problémává, hogy a gazdaság irodalmi reprezentációi miként hatnak vissza (a maguk fikcionalizált formájában) a gazdaság működésére vagy annak társadalmi képére, illetve ezekben a reprezentációkban miként tükröződik magának a gazdaságnak (vagy a gazdaságtannak) a fikcionalizáltsága.

Ha mindezek fényében, tegyük föl, arra vagyunk kíváncsiak, hogy a 19. századi Magyarországon miként jött létre (ha létrejött, vagy ha ekkor jött létre) a *nemzeti vagyon* képzete, ennek milyen jelentései alakultak ki, ezeket kik alkották meg, illetve miként örökölték vagy értelmezték át, akkor először azt a kérdést kell tisztázni, hogy mik is lehetnek ennek a vizsgálódásnak a forrásai.²⁹

Kézenfekvőnek hat, hogy elsősorban (valamilyen értelemben) *gazdaságtani* szövegekről lehet szó, ám ezek köre sem egynemű. A gazdaság számos különböző területére vonatkozhatnak, eltérő lehet bennük a hozzáértés foka, de műfajuk is különbözhet: lehetnek argumentatív vagy narratív (és nem narratív: például statisztikai) formájúak, illetve a szaktudományos értekezés mellett ide tartozhatnak politikai pamfletek, törvényszövegek és kommentárjaik, tankönyvek, vezércikkek, újsághírek – vagyis eltérő nézőpontok, érdekek és motivációk jegyében keletkezett írások. Legyen azonban bármennyire változó mélységű a bennük kifejtett szakértelem, bármennyire változatos a megcélzott olvasók köre

29 A jelen kötetet kiadó kutatócsoport tagjaként erre keresem a választ. Kézenfekvő előfeltevés, hogy ez a képzet, mint megannyi fogalmi rokona, a 19. század politikai, kulturális és gazdasági nacionalizmusainak a terméke. Más tanulmányban igyekszem majd (amennyire laikustól telik) kibogozni a fogalom összetettségét, illetve sorra venni eltérő meghatározásait. Itt egyetlen korabeli szövegre utalok, amely azt gondolta végig, hogy a nemzeti vagyon mennyiben jelenti a földtani véletlenszerűség révén a nemzetnek kijutott természeti „kincseket”, a csereértékek évi hazai összeforgalmát (kereskedelem), vagy a „termesztő erők” (ipar, mezőgazdaság) nemzeti tulajdonlását: Trefort, 1841.

(közgazda, politikus, diák, csődtömeggondnok, részvényeinek árfolyama miatt aggódó újságolvasó) vagy eltérő az írás alkalma (oktatás, előírás, tájékoztatás, vitaindítás, hisztériakeltés vagy megnyugtató), mégis általában *referenciális* szövegeknek tekintjük őket. Vajon mennyiben vehetők tekintetbe ugyanerre a célra *irodalmi* szövegek, vagyis valamely nem referenciális, fiktív világot megjelenítő vagy létrehozó nyelvi alkotások?³⁰ Kezdhetünk-e valamit az olyan irodalmi művekkel, amelyek témájukkal, cselekményükkel, szereplőikkel, történetükkel (vagy éppen szóhasználatukkal, metaforáikkal, stílusukkal) valamely gazdasági valóságra vagy gazdasági tudásra (vagy annak valamely elemére) vonatkoznak? Ezekben mennyi tükröződhet a „nemzeti vagyon” eszméjéből és az általa jelölt dolognak-dolgoknak a történetéből?

Egy efféle kutatás előfeltevései két irányból is kiválthatnak ellenérzéseket. A legtöbb mai irodalmár helytelenítené, hogy irodalmi művek értelmezését a létrejöttük idejét jellemző anyagi vagy eszmei valóság megjelenítésére szűkítsük, hiszen úgy érezhetné, ezzel *dokumentummá* silányítunk valami enél magasabb rendűt.³¹ Másrészt viszont olyan történész is óvott már attól, hogy irodalmi szövegeket történeti forrásnak tekintsünk, aki egyébként a történetírói művek referencialitásban is kételkedik.³² Ezt a kettős problémát talán azzal lehet áthidalni, hogy noha a gazdaságtörténet nyilván nem megírható irodalmi ábrázolások alapján, de a gazdasági eszmék vagy mentalitások történetébe ezek vizsgálata is bevonható. Egy-egy irodalmi mű ebben a tekintetben elsősorban talán nem is a benne ábrázolt világ tárgyi elemeire tekintettel lehet érdekes (bár szerintem ez sem teljesen elhanyagolható), hanem a megjelenített cselekvések és viselkedések jellemzőire, illetve a szöveg szimbolikus vagy szemantikus és kulturális kódjaira nézve.³³ Amikor irodalmi szövegek közvetlenül vagy áttételesen valami gazdaságról beszélnek, akkor egyszerre ábrázolnak és teremtenek, ahogy a referenciális szövegek sem csupán kifejezik, hanem létrehozzák a maguk gazdasági valóságát vagy az arról való tudás adott formáját. Bizonyos témák jelenlétére vagy hiányára, illetve az ábrázolás vagy a megszólalás mikéntjére nézve a gazdaságról szóló írás lehetséges formái (ha nem is ugyanabból, de) egymásra referáló reprezentációs és fogalmi repertoárokból válogatnak, akár szaktudást, akár népszerű meggyőződéseket, akár tévhiteket képviselnek. Ebbe a repertoárba pedig az irodalmi

30 A dolgozat fogalmi elnagyoltságát súlyosbítva (hiszen a „gazdaság” kifejezést is jobbára differenciálatlanul használom) itt általában beszélek „irodalomról”, pedig az sem közömbös, hogy az irodalmi művek milyen köréről lehet szó. A lírai vagy drámai műfajok helyett azért hathat kézenfekvőnek a regényt és a novellát idevonni, mert ezek elbeszélő jellegüknek fogva világmodellezőnek hatnak, vagyis óhatatlanul is imitálnak valamely referencialitást. További kérdés, hogy egy efféle vizsgálatnak a magas irodalomra vagy éppen a populáris műfajokra kell-e összpontosítania.

31 Az ebből fakadó dilemmákra Fábri Anna is kitér Jókai-könyvének előszavában: Fábri, 1991. 7.

32 Vö. Gyáni, 2004.

33 Itt szándékosan utalok Barthes fogalmaira, vagyis egy formalista szövegelemző szemléletre: vö. Barthes, 1997. 30–35.

fikció adott időben lehetséges vagy közkeletű poétikai konvenciói éppúgy beletartozhatnak, mint a gazdaságtani tudást képviselő szövegek érvelésmódjai vagy elbeszélő formái. Az irodalmi ábrázolások egyrészt tematikusan is sokat elárulhatnak koruk gazdasági valóságáról (vagy éppen gazdasági utópiáiról), másrészt pedig nem csupán tudósítanak a gazdaságról való gondolkodás aktuális állapotáról, hanem annak jellegéhez maguk is formálónak járulhatnak hozzá. És nem csupán témáikkal és jelentéseikkel, hanem (az irodalom 19. századi piacosodásával) már a maguk *áruformája* révén is: a regény kulturális iparágak, a könyvkiadás és a sajtó kereskedelmi termékeként mondott valamit olvasóinak a maguk kommercializálódó világáról.

A gazdaságtani (referenciális) és irodalmi (fiktív) szövegek viszonyában biztosan nem tekinthetni el a hozzáértés különbségétől.³⁴ Ha azonban nem a vélemény igazolhatóságát keressük, hanem azt, hogy melyik szövegtörvényben járult hozzá a nemzeti vagyoni képzetének (vagy bármely gazdasági eszmének) a létrejöttéhez, vagy bizonyos értelmezésének elterjedéséhez, akkor a korlátozott ismeretek birtokában véleményt formáló, esetleg a hozzáértés adott kritériumait általában vitató megszólalások sem elhanyagolhatók. Sőt, az irodalmi szövegek a tudományosaknál szélesebb körben hathattak a gazdaság körébe tartozó képzetek társadalmi használatára, hatékonyabban vehettek részt a közfelfogás megteremtésében, formálásában, visszaigazolásában, átörökítésében. S ebbéli hatásuk talán nem is csupán abban állt, hogy a referenciális szövegek által hordozott, az írott és beszélt nyilvánosságban szétáradó értelmezéseket pusztán *alkalmazták* volna (nyíltan vagy rejtetten, jól vagy rosszul) a maguk kitalált világának jellemzésekor vagy hihetővé tételekor. Jókai Mór kapcsán a 19. század magyar regényírását találóan jellemezték „valóság-leigázó” törekvésekkel.³⁵ A magyar társadalom egyes rétegei számára Jókai az önmagukról alkotott gazdasági (és antropológiai, erkölcsi, politikai, esztétikai, földrajzi stb.) képnek – számukra: valóságának! – mindenkinél hatékonyabb formálója és visszatükrözője lehetett, vagyis nem semleges médiuma volt a vonatkozó tudásoknak. Jókainak ezt a társadalmi hatását hagyományosan általában kárhoztatva emlegették. De vajon csupán le kell lepleznünk ezt a hatást, hogy a tévképzetektől megtisztított igazsághoz elérkezzünk? Vagy éppen valami nagyon jellemzőt lehet rajta keresztül megragadnunk?

34 Megfontolandó, hogy a kettő viszonya akár fordított is lehet. Hermann Zoltán egy Jókai-tanulmánya azt sugallja, bizonyos tekintetben a regényíró a közgazdánál mélyebben értheti a tőke működését: vö. Hermann, 2013.

35 Fábri, 1991. 27.

Valóság és fikció kereszteződései gazdaságtani és irodalmi szövegekben

A következőkben amellet igyekszem érvelni, hogy a gazdasági eszmék létre és működésére nézve több tekintetben is számolhatni fikciós és referenciális szövegek „kereszteződésével”.³⁶ Önmagában is ennek jele, hogy az engem elsősorban érdeklő korszakban, a 19. század középső harmadában a gazdasági praxis kíváncsú módjára vonatkozó viták némelyike is valamiként képzeletbeliség és valóságosság kérdésében foglalt állást.

Ilyen jellegűnek tekintem Széchenyi István és Dessewffy József vitáját is.³⁷ A *Hitel* egyebek közt az anyagi viszonyok valódiságát kívánta tisztázni: amikor Széchenyi szétszálazza, mikor valóságos és mikor csak képzeletbeli a vagyon, akkor a nem valós, vagyis „ideális vagyont” az imaginárius jellegzetes eseteivel (képzelet, álom, mese, „mende-monda”), illetve a kézzelfoghatatlanság jellegzetes metaforáival (levegő és füst), valamint a művészi előadás analógiájára (az adós színjátszói csalfasága) jellemzi.³⁸ A jogi és erkölcsi garanciákkal megalapozott hitelrendszer révén ezeket a nem valós elemeket kívánta kiiktatni. Tulajdonképpen Dessewffy is erre törekedett, csak hogy úgy láta, éppenséggel a gróf által indítványozott hitelrendszer vezetne oda, hogy „a’ hitel csak képzelődésen fundáltassék”.³⁹ Vagyis azt vitatta, nem is alaptalanul, hogy a Széchenyi által mintául vett brit hitelrendszer csakugyan valóságosabb, a valóst jobban leképező, ha tetszik: referenciálisabb, pénzügyi viszonyokat és kifejezőeszközöket hozott volna létre. Széchenyi maga is érzékelte a modern monetáris és hitelrendszerek fiktív elemeit, csak ő ezekben a gazdasági fikció *teremtő*, míg Dessewffy *pusztító* erejét emelte ki. Önmagában is jellemző, hogy képzelődés és valóságosság dilemmái a hitelezés kapcsán jelentkeztek: a hitel tudatos fikcióképzés, hiszen képzeletben előlegez meg valamit, ami még nem áll fönn. A megelőlegezés aktusa és a megelőlegezett esemény (a kölcsön visszafizetése) közt olyan történet íve húzódik, amelynek befejezése (értelemmel telítése) szükségképp felfüggesztésben (gyakran örökös elhalasztásban) áll.

Dessewffy álláspontját az motiválhatta, hogy még elevenen élhettek emlékezetében – maga is a kárvallottjuk volt – az 1810-es évek devalvációs hullámai, a papírpénz névértékének és forgalmi értékének elszakadása, a hitelösszegek értékbizonytalansága.⁴⁰ A monetáris reprezentáció megbillenéséből fakadó szorongás kulturális természetére jellemző, hogy a pénz ekkor meg-

36 Itt Ricœur történelmi és fikcióelbeszélések viszonyára bevezetett fogalmát veszem kölcsön: Ricœur, 1999. 353–372.

37 A kérdést másutt már megpróbáltam körbejárni: vö. Hites, 2014.

38 Néhány példa: Széchenyi, 1830. 42, 44, 46, 105.

39 Dessewffy, 1930. 549.

40 A korszak pénztörténetéről: Vargha, 1885. 10–12.; Vargha, 1896. 53–58.; Grünwald, 1927. 45–49.

mutakozó fiktivitását Dessewffy az irodalom viszonylatában értelmezte. Mint 1819-ben egy Kazinczynak írott levelében keserűen megállapítja: „nem használt anynyit literaturánk’ felvergődése hazánknak, mint ártott a papiros pénz – nem javultunk anynyira a papirosra irtt jó és szép dolgok’ olvasásával, a menyire elfajultunk a pénzzé változott papiros által.”⁴¹

Amikor tehát Dessewffy a napóleoni háborúk idejének papírpénzforgalmát e korszak irodalmi megújulásával hozza összefüggésbe, a pénz és az irodalmi mű reprezentációs jellege (vagy medialitása) közti rokonságot (mindkettő „papirosra irt”) az általuk kiváltott ellentétes hatású erkölcsi folyamatokban (az egyik javít, a másik ront) teszi szembetűnővé. (Megjegyzésének fényében azt is végig lehetne gondolni, hogy az 1810-es években, vagyis a nyelvújítási viták kiélesedésének és a papírpénz inflálódásának évtizedében, a reprezentáció egyidejűen *nyelvi* és *monetáris* válsága milyen összefüggésben állhatott egymással: az új szavak megalkotására és elfogadtatására, illetve új monetáris jelölők bevezetésére irányuló törekvések mennyiben tükrözték – akár a szó vagy gondolat és a pénz ősi, de a korban rendre újraaktualizált analógiájának mintájára – a forgalmazás, érték, érvényesség hasonló dilemmáit.) Amellett hogy az 1810-es évek pénzügyi felfordulásának emléke tartós maradt (Jókai még egy 1848-as újságcikkében is ennek az időszaknak a „feke-te bankóira” utal vissza a forradalom idején forgalomba került papírpénzek jellemzésekor),⁴² a monetáris és az irodalmi reprezentáció hasonlíthatóságának tudata is tovább élt. Ezért jellemezhetjük a század közepén „papiros-pénz-költésszel” mindazok elgondolásait, akik nemesfém fedezet nélküli, „magtalan papírpénzrendszer” alapján javasoltak tisztán „hypothekális bankintézeteket” létrehozni.⁴³

A gazdasági élet jelenségeit és eszközeit átjáró fiktivitás azért lehetett égető kérdés, mert ekkor a vagyon már nem mindig jelentett kézzel fogható anyagi tulajdont (birtokot vagy ingatlant), hanem pusztán (papíralapú) reprezentációt. Pálffy Albert 1857-ben megjelent, az 1840-es években játszódó regényének, az *Atyai ház*nak nyitófejezetében a hős nagykorúvá válván átveszi gyámjától atyai örökségét, amely nem áll másból, mint bankjegyekből és állampapírokból. Hogy az efféle papírvagyon mennyire illékony, arra nem csupán Pálffy regénye ad példát – a történetben szereplő örökös, akit a hős végül majd feleségül vesz, szintén efféle iratokból álló papíroröksége tűzvész martaléka lesz –, hanem majd a *Szent Péter esernyője* is, amely hasonló formájúvá alakított és akaratlanul elégetett vagyon történetét meséli el. A papírvagyon instabilitását mindkét esetben jellemzően az jelképezi, hogy füstté válik: ebben olyan metaforát láthatunk, amelyet, mint fent utaltam rá, Széchenyi is használt a nem valós, „ideális” vagyon jellemzésére. A kiegyezés utáni idő-

41 Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1819. október 11. *Kazinczy Ferencz Levelezése*. Bp., 1906. 513.

42 Jókai, 1967. 210.

43 Érkövy Adolf kifejezését idézi: Kautz, 1868. 366.

szakban találunk olyan irodalmi műveket, amelyek a gazdasági valóságnak nem csupán az illékonyágát, hanem (a maguk fiktív világában) eredendő fikcionalitását érzékeltetik. A *Fekete gyémántoknak* (1870) *A pénztudomány* címet viselő fejezetében Jókai azt írja le, ahogy a tőzsde „színpadi háborújában” nem létező értéket képviselő, nem létező papírokat nem létező pénzzel vásárolnak meg; *A jövő század regényében* (1872–1874) *A világromlás* című fejezet (biztosan nem függetlenül a regény írásakor Magyarországon is tomboló tőzsdeválságtól) pedig azt a képzeletbeli, tömeglélektani vélelemre épülő bizonyosságtudatot mutatja be (összeomlásában), amellyel a bankok trezorjaiban őrzött aranyfedezet, „kincs”, a papírpénz értékét elvileg biztosítja. (Igazából Mikszáth műve is inkább idetartozik, hiszen Pálffy regényével ellentétben nála az is kétséges marad, létezett-e a rejtőzködő papírvagyong egyáltalán.)

A gazdasági valóság fiktivitását ábrázoló fiktív művek mellett említhető olyan referenciális szöveg is, amely a szóba hozott (magyarázni kívánt) gazdasági jelenség természetét éppen annak rejtett, a laikust megtévesztetni hivatott fikcionalitásával jellemzi. A *Pesti Napló* 1858. január 1-jei számában Fk szignóval megjelent *Börziana* című cikk (szerzője vélhetően Falk Miksa) ezt a gondolatot ráadásul irodalmi felütéssel vezeti be: „Mi zaj riad, mi nép tolong [...] vége már a sokat emlegetett krízisnek? Vége minden pénzügyi bajnak s nyomornak, hogy a hitelrészvénnyek ára egy hét alatt 20fttal emelkedett?”⁴⁴ A cikket kezdő kérdés, mint némi kutatással megállapítható, Nagy Imre (1817–1840) *Árpád* (1840) című költeményéből származik.⁴⁵ A ma már elfeledett versezet akkori közismertségére számítva Falk a riadalom költői képét arra használja, hogy az 1857-es év tőzsdeválságának a lecsengését váró, a pénzügyi jelek olvasásától megnyugodni vágyó közönséget megóvja ezen jelek félreolvasásától. Mint kifejti, az „ipartársaságok (hitelintézetek, bankok stb.)” év végi mérlegük kedvezőbbé tétele céljából igyekeznek odahatni, hogy a birtokukban lévő „iparpapírok” tőzsdei árfolyama a kimutatás idejére megemelkedjék, ami „az ismeretes börze manoeuvrekkal néhány napra könnyen elérhető”. Vagyis a cégek mérlege csak látszólag mutat kedvezően: „az egész kimutatott nyereség csak fictió! Az ám, még pedig igen drága fictió.”⁴⁶ Az egyes pénzügyi adatok fiktivitása (például a „fictio osztalék”) mellett a cikk általában a pénzpiac spekulativitására-képzeletbeliségére is utal, amikor „jártékpapírokról” és „nyereszkedési papírokról” szól. Ha Jókainál a tőzsde „színház”, akkor itt, részben a cikket kezdő versidézet Árpád-utalása, részben pedig a cikk címének (*Börziana*) műfaji kódja miatt, inkább eposzias. A kor brit pénzügyi újságírása kapcsán mutattak rá, hogy annak célja részben a felvilágosítás, a közönség pénzügyi oktatása, alkalmankénti megnyugtatása vagy

44 Falk, 1858. 2.

45 Az első két strófa így hangzik: „Mi zaj riad, mi nép tolong / Alpár! határidon? / Tán még kevés a’ csonthalom / ’S tusára forr a’ hon? // Lejárt a’ harcz, ül a’ vihar! / Zalán bujdosva fut, / Ha nyilna még az ég alatt / Egy más hazához ut.” Nagy Imre, 1846. 151–152.

46 Falk, 1858. 2. (Kiemelés az eredetiben – H. S.)

figyelmeztetése volt.⁴⁷ A *Börziana* írójának szándéka is hasonló: jóllehet még nem az önállósult gazdasági sajtó, hanem a politikai újságírás keretében, de ugyancsak gazdasági szabályismertetést tart egy pénzügyileg még kevésbé írástudó, saját kommercializálódásával éppen csak szembesülő társadalomnak. A figyelmeztetés, hogy ne üljön föl a pénzpiac önmagáról alkotott fikcióinak (vagyis szándékolt-tudatos csalásainak), egyrészt óvatosságra int. Az Árpád és Zalán konfliktusára (annak történeti és irodalmi emlékezetére) utaló irodalmi analógia pedig – amellet hogy meg is nyugtat: a harc lényegében már véget ért, ráadásul kedvezően – azt is sugallja, hogy itt, miként a honfoglalás idején, szintén valamiként saját és idegen harcáról van szó, ezúttal nem a harcmezőn, hanem a börzén.

A *Börziana* azt is kiválóan szemlélteti, hogy gazdasági és irodalmi fikció, vagyis az idézett vers és a „fictio osztalék” nem ugyanabban az értelemben fikció. Az irodalom *nyíltan* fikciós jellegének felidézése a cikkben ahhoz ad retorikai elrugaszkodást, hogy egyes gazdasági jelenségeknek a versétől eltérő, a szándékos hamisítás értelmében vett, *elleplezett* fiktivitását megmutathassa. Mindkettőtől eltér Széchenyi „ideális vagyon” fogalma: ott a gazdasági fiktivitas inkább az imagináriushoz, az álmodozáshoz, a képzelődéshez áll közel.⁴⁸ Megint más értelemben tekinthetjük fiktívnek a Gazdaság mint olyan fogalmát – amely bizonyos tekintetben mindezen szövegek végső jelölete –, hiszen ez a maga absztrakt mivoltában, képzeletbeli rendezettségében mutat fiktív vagy metaforikus jelleget. A gazdasági fikciók abban a tekintetben sem egyneműek, hogy míg a Falk által fölhozott fiktív mérlegek téves-hamis bizalmat igyekeztek ébreszteni valami nem valóságosban, addig a papírpénz forgalma inkább a „hitetlenség akaratlagos felfüggesztésének” gesztusát igényelte, vagyis olyasmit, mint amit Coleridge szerint a romantikus irodalom kíván meg olvasójától.⁴⁹ A kor (realista) regényei is ehhez álltak közel. Abban a tekintetben viszont különböztek is a papírpénztől, hogy nem ugyanaz volt a játék tékje: míg a papírpénz esetében a hitetlenség felfüggesztése arra szolgált, hogy azt a valóság (valós érték) jeleként lehessen olvasni, addig a regény a hitetlenség időleges felfüggesztését élvezetté alakította: az olvasás örömét ép-

47 Az 1843-tól megjelenő *The Economist* ilyen szerepéről: Poovey, 2008. 247–254.

48 A valós, a fiktív és az imaginárius viszonyáról l. Iser, 2001. 21–43.

49 A „hitetlenség” sikeres „felfüggesztését” igyekezett elősegíteni a bankók formai standardizációja. Brit példát említve, az 1850-es évektől a Bank of England pénzjegyeinek méretét és formáját egységesítették, ezért is válhattak a reprezentáció semleges, áttetsző médiumává. (Erről mint a papírpénz „naturalizációjáról”: Poovey, 2005.) Jellemző különbség, hogy hasonló időszakban Jókai már idézett 1848-as cikke viszont éppen a bankjeggyel kapcsolatos hitetlenség formai-vizuális kiváltó okait sorolja föl: „Láttuk az új kétforintos német bankót. Jaj be cirmos! Hiszen fidibus ez, nem bankó. Ennél különbek a retourbilletek a színházban. Valóságos krumpilipapírosra rá nyomva e két szó »két forint«. Ilyen pénz mellett egy hét mulva minden ember millionair lehet, nyomathat magának mindenki annyit, a mennyire szüksége van. Hamis és igazi között senki sem fogja a különbséget észrevenhetni.” Jókai, 1967. 209–210.

pen az adhatta, hogy a realista regény egyszerre volt nyílt fikció és valami valós szimulakruma.⁵⁰

Nehéz válaszolni arra, hogy monetáris és irodalmi fikciók viszonyában melyik hathatott a másikra. Lehetséges, hogy történetileg az igazi és a hamis pénz, az érvényes és az érvénytelen monetáris eszköz megkülönböztetése szolgált előképül tény és fikció elválasztásához, s az irodalomnak is a monetáris reprezentáció problematikusságára tekintettel kellett a maga fikciófogalmát kimunkálnia, amely úgy lett nem faktuális, hogy közben nem volt egyzersmind hazugság sem.⁵¹

Fogalmi, hivatásbeli és műfaji átfedések

A gazdasági jelenségek fiktivitásának/faktualitásának a kérdése mellett talá-lunk kereszteződések az irodalmi és gazdaságtani szövegekben alkalmazott *fogalmak* között is. Ez a helyzet, amikor esztétikai vagy poétikai képzetek bukkannak föl gazdaságtani környezetben: a fenti idézetekben ilyen a *fikció* és a *költészet* fogalma, de maga a *hitel* is, amely a Széchenyitől ráruházott, egyszerre erkölcsi, gazdasági, társadalmi (és vallási!) érvényű nemzetialapító szerep mellett a korban irodalomkritikai terminusként is forgalomba kerül, mégpedig éppen az irodalmi ábrázolás valóságreferenciájának megalapozottságára nézve, többek közt Arany „epikai hitelre” vonatkozó elgondolásaiban. (Jel-lemző átértelmezés, hogy Arany a fogalmat nem a ténylegesen megtörténtre, a valósra, hanem az emlékezetben megőrzöttre, vagyis a hitbélire vonatkoz-tatta.) Hasonló eset, amikor mai szemmel váratlanul bukkan föl az 1840-es váltótörvény egyik paragrafusában a bizonyítékok hitelességét elbírálni hiva-tott *műértők* megnevezése.⁵² Az irodalomkritikai és az irodalomtörténeti nyelv jellegzetes frázisai, például az esztétikai *értékről* vagy a „magyar költészet kin-csestáráról”, szintén a gazdasági szótár kifejezéseit hasonítják át, illetve sok-szor az irodalomtörténeti örökséget magát is afféle „nemzeti vagyonként” kezelik. Ugyancsak szemléleti-fogalmi kereszteződésre mutat a kor poétikai nézeteiben a kompozíció ökonómiájának kérdése. Az irodalmi személyiség-rajz kapcsán Bajza 1833-ban megjelent regénypoétikája azt állítja, hogy „kevés vonással kell festeni, de hatalmasan, mely a karaktert azonnal tisztán megis-mertesse”.⁵³ Az irodalmi *jellemzés gazdaságtana* eszerint abban rejlik, hogy

50 A hitetlenség és a hit 19. századi viszonyáról fiktív és referenciális szövegek olvasásakor: Gal-lagher, 2000. 163–210.

51 Poovey, 2008. 6–7.

52 „101. § Szükségesnek tartván a váltó-törvényészék a műértők bizonyosságát (Zeugniss der Kunst-verständigen), a választott műértőknek neveit s véleményadásuknak határidejét mind a két félnek tudtára adatja.” 1840. évi XV. tc. a váltótörvényről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5211> (A letöltés ideje: 2015. március 5.)

53 Bajza, 1899. 126. A 19. század közepi magyar regénypoétikák személyiségfelfogásáról: Ku-cserka, 2012.

megfelelő mennyiségű vonásra van szükség, se többre, se kevesebbre, mert az előbbi elhomályosítja, az utóbbi kivehetetlenné teszi a karaktert. Bajza mechanikus személyiségkép alapján formált véleményt; azon regénypoétikák alapján viszont, mint Kemény vonatkozó írásai, amelyek a személyiség végtelen mélységét feltételezték, elvben sem lehetséges valakit túlságosan sok vonással jellemezni, hiszen a lélek gazdagsága kimeríthetetlen. Míg utóbbi esetben tehát olyan ökonómia szerint képzelhetni el a személyiséget, amelyben az egész több a részek összegénél, addig az előbbi szemlélet számára a részek összege akár több is lehet az egésznél.

A kritikai vagy irodalomtörténeti írások mellett persze irodalmi szövegekben is előfordulnak gazdasági kifejezések, akár az ábrázolt világ tárgyi elemeként (például a váltó), akár a jellemrajz elvont tulajdonságaként (például hogy tékozló vagy takarékos-e egy-egy szereplő), akár a szöveg hasonlat-repertoárjában. Ezek a gazdasági referenciák önmagukban is előhívhatták az olvasóból a róluk való tapasztalati tudását vagy a hozzájuk társított emlékeit. Egy-egy szöveg kifejezetten igényt is tarthatott ilyen referenciák mozgósítására, hiszen az olvasó másként nem ismerhette volna föl a testvéri szeretet kifejeződéseként, amikor a *Szegény gazdagok*ban Henriette a sajátjaként ismeri el az öccse által hamisított váltón az aláírást, illetve nem érthette volna, hogy azt a kérdést: báró Hátszegi csakugyan olyan derék ember-e, mint amilyennek mutatja magát, miért fejezheti ki az a hasonlat, hogy vajon „a kamatját költi-e vagy a kapitálist?”.⁵⁴ (A *Szegény gazdagok*nak persze már a címe is gazdaságtani feszültséget sugall, amelyet olvasás közben az olvasónak fel kell oldania valamiként.) A fogalmi, tartalmi vagy metaforikus átfedések mellett említendő esetek szerkezeti vagy retorikai kölcsönösségre is. Van rá példa, hogy a kor gazdaságtani érvelést is tartalmazó szövegei kitalált személyek színre vitelével igyekeznek alátámasztani mondanivalójukat: ilyen allegorikus figura Széchenyi *Világában* Lassu Péter és Gyors Pál, s ilyen funkcióban áll Dessewffy *Taglalatában* egy képzeletbeli jobbágyokhoz szóló fiktív szónoklat.

Kereszteződésnek tekinthetjük azt is, hogy a 19. században helyenként ma már elképzelhetetlen hozzáértésbeli átfedés mutatkozik gazdaságtani és irodalmi/nyelvi kérdések, illetve a vonatkozó foglalatosságok között. Az irodalom hivatásosodása és piacosodása előtt az írók jó része maga is gazdálkodó volt.⁵⁵ Ezért is nyújthatta be az Akadémiához Berzsenyi Dániel *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól* (1833) című munkáját, amely a mezőgazdaság átszervezésére vonatkozó elgondolások keretében terjeszthetett elő a szerzőjük költői és poétikai műveiben is megtalálható politikai érveket (a nép vadságára és csinosodására vonatkozó hol republikánus, hol nacionalista elgondolásokat). A ma elsősorban a Czuczor Gergellyel közösen összeállított, *A Magyar Nyelv Szótára* (1862–1874) kapcsán emlegetett Fogarasi János nem csupán *A magyar nyelv metaphysicája* (1834) címen közzétett nyelvészeti érteke-

⁵⁴ Jókai, 1962. 37.

⁵⁵ Szalisznyó, 2010.; Völgyesi, 2010.

zés szerzője volt – amely meghökkentően, de izgalmasan igyekezte ötvözni Kant transzcendentális analitikájának kategóriarendszerét és Horvát István etimológiai-őstörténeti vízióit, s a nyelv egyes betűit önmagukban is jelentésszerűvé tételezve vont le nemzetkarakterológiai következtetéseket –, hanem ő jegyezte a *Magyar váltó- és kereskedési jogtan* (1846) című terjedelmes törvénykommentárt is. További hevenyészett példa lehet Vargha Gyula (1853–1929), az Országos Statisztikai Hivatal egykori igazgatója, aki amellett, hogy a *Magyarország pénzügyintézetei* (1885) és *A magyar hitelügy és hitelintézetek története* (1896) című alapvető művek szerzője, egyszersmind Gyulai Pál népnemzeti körének megbecsült költője is volt, akinek kései líráját Kosztolányi Dezső és Schöpflin Aladár is meleg szavakkal üdvözlötte.

Szakértelem és tevékenységi körök ehhez fogható, a hivatásosodással és a társadalmi részrendszerek elkülönülésével egyre kivehetetlenebb átfedése mellett találunk olyan irodalmi műfajt is, amely mintegy gazdaságtani és irodalmi kompetenciák/alkotói szándékok kereszteződésében jött létre, jellegzetesen 19. századi kulturális termékként. Ennek a műfaji hibridnek, melyet hevenyészve *didaktikus gazdaságtani szépprózának* nevezhetnénk, a művelői tudatosan törekedtek gazdaságtani tudás és irodalmi forma ötvöztetésére. Írásaik gazdaságpedagógiai funkciójához a szaknyelvnél könnyebben befogadható, az esztétikai tetszés közvetítő erejét is hasznosító írásmódot igyekeztek társítani, s a gazdasági valóságot és törvényeit kitalált cselekmény vagy példázat révén modellezték. Angolszász közegben jellemzően nők művelték: Maria Edgeworth (1768–1849) gyermekeknek szóló utilitarista történetei a *mese*, Jean Marcet (1769–1858) könyve, a *Conversations on Political Economy* (1816) a *dialógus* műfajához nyúlt, Harriet Martineau (1802–1876) pedig a regény műfaját hasonította át: könyvsorozata, az *Illustrations of Political Economy* (1832–1833) tucatnyi kisregény formájában szemléltette David Ricardo gazdaságtani elveit.⁵⁶ Akár rosszallóan, akár támogatóan fogadták műveiket a szakértők (általában férfiak), a szaktudománynál közvetlenebb társadalmi-kulturális hatásuk lehetett, hiszen nagyon széles körben olvasták őket: Marcet könyve tizennégy kiadásban jelent meg, négy nyelvre fordították le, Martineau sorozata pedig havonta több tízezer példányban kelt el. Ha később dilettánsnak minősítették is őket, az efféle tudománynépszerűsítésre, a hozzáértők és laikusok távolságának áthidalására a szaktudás éppen a professzionalizáció miatt kezdett rászorulni.⁵⁷ A megcélzott olvasók köre meglehetősen tág volt: egyaránt lehettek gyermekek és felnőttek, az utóbbiak pedig középosztálybeliek vagy

56 Mindhármukról: Henderson, 1995. 21–90. Martineau-ról: Freedgood, 2000. 13–41.; Poovey, 2008. 338–342. A laikus (női) és ugyanezen időszak J. R. McCulloch-féle professzionális (férfi) gazdaságtan-népszerűsítéséről: Klaver, 2003. 31–78.

57 Mindhárom hölgy családi háttere révén kötődött a gazdaság és a gazdaságtan világához. Marcet bátyja a Bank of England egyik igazgatója volt, estélyeiken Malthus, Ricardo és James Mill is megfordult, s könyve megírásakor levelezésben állt Jean-Baptiste Say-vel. Míg ők méltányolták írásait, a századvégen Alfred Marshall, illetve később Schumpeter már nagyon elítélően nyilatkozott. Martineau apja üzletember volt, s lánya éppen az ő csődje miatt fogott írásba.

munkások. Ennélfogva ez az irodalmias gazdaságoktatás nem is volt ideológiamentes, hiszen a társadalmi gyakorlatra *bizonyos* tanok népszerűsítése (és más tanok cáfolata vagy elhallgatása) révén kívánt hatni. Jellemzően utilitarista elveikben láthatni elfogultságot is: Martineau kifejezetten a munkásosztálynak szánta írásait, s az ipari társadalom alsó fertályában élőkkel ismertetvén meg világuk gazdasági törvényszerűségeit, arra kívánta inteni őket, hogy fogadják el a gondviselés akaratából kijelölt helyüket.

Ha nem ennyire kikristályosodott formában, de a magyar irodalomban is számolhatunk hasonló funkciójú műfajötvetekkel. A legkézenfekvőbb példa talán Fáy András életműve lehet. A kompetenciák és tevékenységi körök átfedésének fent említett eseteihez hasonlóan Fáy is egyszerre lehetett a reformkori magyar próza jelentékeny alakja és az 1840-ben alapított Hazai Első Takarékpénztár Egyesület megszervezője és segédigazgatója.⁵⁸ Írói és gazdaságsszervezői működését érdemes egységben szemlélni: mind írásaival, mind az általa alapított intézménnyel hasonló eszméket igyekezett közvetíteni. A *hasznosi kincskeresés* (1824) című elbeszélése a kísértetnovella műfajával modellezi a pénz kezelésének erkölcsi és értelmi feltételeit, s tanít becsületes kereskedelemre, takarékosagra, illetve (versbetétben!) a pénzforgalom sajátosságaira.⁵⁹ Jellemző, hogy Fáy itt némi anakronizmussal kizárja a modern hitelgazdaság egyik alapvonását, a *spekulativitást* a kíváncsú gazdasági jelenségek és magatartások köréből. Ezt azzal összhangban teszi, hogy számára a pénzügyi intézmények reformja, mint a takarékpénztár létrehozása, szintén elsősorban filantropikus célzatú volt. Gazdaságfilozófiai analógiát keresve eszménye az arisztotelészi *oikonomike*, a bölcsen kormányzott háztartás képzetéhez áll közel: a kíváncsú gazdasági alapegység a nem profitra, hanem önfenntartásra törekvő (családi) háztartás, mivel a szükségletek kielégítésén túli vagyonszerzés természetellenes, vagyis erkölcstelen. A novellának ez az eszménye tükröződik majd a Takarékpénztár Fáy által írott tervezetében is: ennek működését szintén a patriarkális, rendies gondoskodás keretében képzelte el, hiszen a pénztárt működtető társaság részvényeseként csak „fekvő birtokkal” rendelkező nemest fogadott el, aki a vállalkozás hasznából nem részesülhetett.⁶⁰ A takarékpénztár tervezetének közvetlen előképei közé tartozik Fáy prózaírói életművéből a *Felszólítás* (1838) című életkép is, amelynek elbeszélője (és a tanító szándék szerint olvasója is) úgy döbben rá a takaréktételek szükséges voltára, hogy rendre olyan szereplőkkel találkozik, akik azért vesztettek rajta valamely pénzügyi műveleten, mert nem tudtak időben kölcsönhöz jutni, vagy nem tudván jövedelmeiket hol elhelyezni, eltékoztatták

58 Az egyesület létrejöttéről és működéséről, benne Fáy szerepéről: Badics, 1890. 479–521.

59 Arról a műfaji sorról, amelybe Fáy novellája (Kármán József és Kölcsey egy-egy szövege mellett) illeszkedik, illetve az ezekben bemutatott gazdasági mentalitásokról, pénzfelfogásokról l. Hites, 2013.

60 Fáy alapszabály-tervezetéről és összefüggéséről irodalmi munkáival, illetve hogy a takarékpénztári rendszer miként veszíti el már az 1840-es évek végére „humanisticus” jellegét: Vargha, 1885. 21–30.; Vargha, 1896. 86–101.

vagyonukat. Fáy legismertebb regénye, *A Bélteki-ház* (1832) amellett, hogy ugyancsak foglalkozik a takarékpénztárak kérdésével, a nemesi birtokgazdaság kívánatos kezelésére vonatkozó nézeteket is közvetít. Ez a törekvése anélkül inkább jellemezhető gazdaságtani didaxissal, mivel a regény nem valóságos társadalomrajzot nyújt, hanem gazdasági-társadalmi utópiát, hiszen lehetséges vagy reménybeli magyar világot mutat be.⁶¹

Fáy írói és gazdaságszervezői tevékenysége sokban köthető Széchenyihez. S ahogy regényének egyes elemei tekinthetők a gróf gazdasági-társadalmi programjának irodalmi illusztrációjaként, úgy a *Hitel* megjelenése utáni évtizedben másoknál is szembetűnő hasonló témák tendenciózus jelenléte. Csató Pál *A fantaszta* (1835) című elbeszélése is példázatot tár az olvasó elé: az alispán (aki végtelenül eladósodott egyik bérlőjének, Herzlnek) leányába eleinte reménytelenül szerelmes tisztartó bécsi gazdasági tanulmányaiból visszatérve válik jómódú és sikeres kőrővé. Táncsics Mihály egyik kisregénye, a *Pazardi* (1836) ugyancsak a megfontolt gazdasági számítás előnyeiről tanít. Itt a kocsmabérlő Izsák lesz a tékozló, okatlan, gazdaságtalanul élő nemes, Pazardi ellenpontja, aki kizárólag genealógiai szenvedélyét igyekszik minden lehető anyagi áldozattal kielégíteni. A példázat, legalábbis a fikció keretein belül, sikeres: a birtokos fia megtér, nevét „Munkásira” változtatja, s anyagilag is talpra áll.

A regény mint gazdaságtani didaxis

Nehéz megmondani, műfajilag hová is tartoznak ezek a szövegek. A nyíltan didaktikus, vagyis valamit *bizonyítani* igyekvő szövegeket hajlunk eleve irodalmiatlannak tartani. A didaktikus jelleg, funkció vagy olvasásmód azonban nem okvetlenül irodalmiatlan. A tanító célzat felismerése a 19. században (s talán később is) része volt az irodalom társadalmi használatba vételének, vagyis nem kizárója, hanem megnyilvánulási közege volt bármely „autonóm” esztétikának is.⁶² Ahogy a politikai és erkölcsi didaxis szinte mindig ott rejlik a kor magyar regényeiben, úgy a gazdaságtani intenció is – akár a gazdaság törvényeit modellezve, akár a gazdasági élet eszközeinek és ágenseinek mindennapi gyakorlatát megvilágítva, vagy mögé világítva – gyakran részük. Egyetlen példát említve, Pálffy Albert 1857-es *Atyai házában* Verseghy úr így fordul gyámleányához: „– Érted-e azt leányom – szólt a reggeli vége felé –, mit jelent az tulajdonképpen, ha mondják, hogy valakinek vagyona csupán papirokban fekszik?”⁶³ Amikor az ezt követő beszélgetésben a leányzó hosszas ismertetését nyújtja értékpapírok, részvények, kamatok, osztalékok, tőkéik,

61 Erről: Szilágyi–Vaderna, 2010. 537.

62 Az 1840-es évek irányköltészeti vitái kapcsán arról, hogy a didaxis túlzott előtérbe tolakodása éppen az olvasmány valóságosságának illúzióját töri meg, vagyis pontosan a kívánt hatást gyengíti: Z. Kovács, 2002. 77–105.

63 Pálffy, 1892. 187.

névértékek, hajhászok és váltóüzérek működésének és jellegzetességeinek, az részben jellemzésének része, részben az olvasót is bevezeti mindezek tudásába, részben pedig afféle kicsinyítő tükörként ironikusan értelmezi is a regény cselekményének számos elemét.

Az efféle jelenetekben nem is kell csak a magyar regényirodalom sajátos-sajnálatos művésziatlenségét látnunk. Született az utóbbi években olyan nagymonográfia, amely a 18. század első felében írott angol nyelvű regények (mint „imaginatív”, de még nem „irodalmi”, vagyis tény és fikció folytonosságában bontakozó írásformák) egyik funkcióját abban látja, hogy azok az *érték* új, piaci fogalmát közvetítették, vagyis a kereskedőivé váló brit társadalmat megismertették a kor hitelgazdaságának működésével.⁶⁴ S ha ezt a funkciót a romantika korától létrejövő „irodalom” föladta is, és igyekezett saját, ezzel ellentétes, nem piaci értékfogalmat érvényesíteni, hasonló pénzügyi didaxist a viktoriánus „pénzügyi regényben” (*financial novel*) is észrevételeztek, hol a *megnyugtató*, hol a *figyelmeztető* szándékával. Az előbbi esetben maga az elbeszélő forma, az igazságszolgáltató *román*c volt hivatva föloldani az időről időre kitörő pénzügyi válságok keltette társadalmi szorongást, mivel azt nyomatékosította, hogy az erkölcsi világrend minden gazdasági felfordulás dacára fönnull.⁶⁵ A figyelmeztető szándék pedig abban állt, hogy ezek a regények az üzleti spekuláció veszélyeit igyekeztek tudatosítani olvasóikkal (akik jórészt egybeestek a pénzpiac kisbefektetőivel). Ezeket a vonatkozásokat azért sem tekinteném eleve irodalmon kívülinek, mert fontos poétikai dilemmát rejtettek magukban. A 19. század közepi brit „pénzügyi regény” ugyanis gyakran úgy beszélt a pénzügyek világáról, hogy annak működését közvetlenül nem, csak hatásaiban érzékeltette: vagyis éppen megjelenítetlen volta – s így sugallt *megragadhatatlansága* – révén ruházta föl enigmatikus és fenyegető jelleggel. Vagyis a pénz hatalma éppen a maga színéről színre való láthatatlanságával vetett ijesztő árnyat a regény odaértett (középosztálybeli, a kor befektetési mániáinak általában felülő) olvasóira, akik a pénzügyi spekulációk potenciális áldozataiként ebben a megjelenítetlenségben a maguk kívülállóságát, be nem avatottságát láthatták tükröződni.⁶⁶

64 Poovey, 2008. 57–85.

65 Arról, hogy ebben a tekintetben Dickens regényei mennyire rokon művei Martineau gazdaságtani didaxisának: Freedgood, 2000. 13–41.

66 A pénzügyi spekulációt rejtett háttérként szerepeltető brit (Dickensről a *Little Dorrit*), illetve közvetlen cselekményelemként bontakoztató francia (Balzacról a *Nuncigen-ház* és a *Cesar Biroteau*) regényről ebben az összefüggésben: McGann, 2006. Ugyanerről a viktoriánus kor populáris (tömegirodalmi) regényeiben: Wagner, 2010. A regényekben érzékeltetett fenyegető és misztikus pénzügyi szféra (a lacani reprezentálhatatlan Való) viszonyáról a kor ugyanezen szférát háziasított valósággá alakító gazdasági újságírásához: Poovey, 2002.

Az 1840-es évek: a magyar regény a váltótörvény után

Az irodalmias gazdaságtani didaxis kitűzhetette a közfelfogás befolyásolását, vissza is igazolhatta az olvasók vonatkozó tapasztalatait, de az olvasói mentalitásra gyakorolt hatásán keresztül *teremthette* is a gazdaság (diszkurzív) valóságát. S ha tanítani akart valamiről, akkor tanítása nem is mindig a helyes útról szólt, mint a fenti esetekben, hanem olyan új gazdasági rend képéről, amelyben a pénzügyi visszaélés, a csalás a dolgok mindennapi menetéhez tartozik. Ez jellemzi az 1840-es évek magyar prózairodalmának jó részét. Amikor Nagy Ignác *Magyar titkok* (1844–1845) című, Eugène Sue egykorú bűnügyi történeteinek (*Párizsi rejtelmek*) mintájára készült regénye a váltócsalások módzatait beleszővi a cselekménybe, akkor egy Magyarországon néhány évvel korábban, az 1840-es váltótörvénnyel bevezetett hiteleszköz létéről és működésmódjáról, használatának lehetőségeiről és veszélyeiről tudósít. Amikor az egyik főszereplő (Móricz, a „bőrös zsidó”) jellemzését a váltócsalásban való jártasságára építi,⁶⁷ akkor a *Magyar titkok*, bár fikciós elbeszélésben, de a *Börziana*, vagyis a gazdasági újságírás felvilágosító funkciójához kerül közel: szintén a gazdasági valóság működéséről tart szabályismertetést egy mentalitásban és ismereteiben attól idegen, ha tetszik: régimódi, még nem kellően kommercializált társadalomnak.⁶⁸

Legalább ilyen lényeges, hogy a *Magyar titkok* és társművei – ilyennek tekintem a korszak regényei közül többek közt Kuthy Lajostól a *Hazai rejtelmeket* (1846–1847), Pálffy Alberttől a *Magyar millionaire*-t (1846), Jósika Miklóstól az *Egy kétemeletes ház Pestent* (1847) – azt a gazdasági, társadalmi és mentalitásbeli átalakulást is megörökítik, amely az 1840-es évek Magyarországot jellemezte, vagy amelyet e művek jellemzőnek mutattak be. Ennek az évtizednek a prózájában ugyanis akkora erővel és olyan széles körben jelentkeztek ennek tapasztalatai, hogy az akár egyes 1840-es törvények (kereskedelmi és váltótörvény, csődtörvény, zsidó emancipáció) irodalmi kommentárjaként is értékelhető: vagyis ebben a tekintetben szinte Fogarasi fent említett törvénytárgyának a rokon művei. A gazdasági törvénykezés és az ennek átalakulásával megteremtődő új gazdasági valóság irodalomra tett hatása abban ragadható meg, hogy a váltó, a részvény, a bankjegy a pénzügyi gyakorlat mellett ekkortól a magyar prózában is alaptartozékává lesz, sőt a cselekmény fordulataiban vagy a szereplők jellemrajzában nagyon gyakran kulcsmozzanattá válik. Ezzel párhuzamosan jelennek meg az irodalomban azok az új gazdasági ágensek is, a spekuláns, a hajhász, az uzso-

⁶⁷ Nagy Ignác, 1908. 1: 26–27.

⁶⁸ A váltó megfelelő kezelése évtizedekkel később sem volt magától értetődő készsége a magyar középosztálynak: Jókai ezért feddthette meg még egy 1865-ös levelében is a bátyját, aki helytelenül forgatmányozván egy váltót, pénzzavarba hozta az író: vö. Jókai, 1975. 54.

rás, a hamisító, a szerencsejátékos, akik nyilván az 1840-es évek előtti magyar társadalmi valóságból sem hiányoztak ugyan, de ekkor lesznek jellemző szereplőtípusok, s szerepkörük végig meghatározó marad a század során. A *Magyar titkok* és a nyomában bontakozó regényvonulat azzal nyújtja az 1840-es törvények és társadalmi következményeik kulturális értelmezését, hogy bennük a pénzügyi témák áradása jellemzően, szinte kizárólagosan a bűnügyi tematika térnyerésével jár együtt. Vagyis a kor hazai nyilvánosságában azt az értelmezést erősítették, hogy a pénzvilág eredendően a bűn közege, a vagyon pedig lopás, rablás, csalás, sikkasztás, spekuláció és manipuláció velejárója, vagy ezek veszélyének van kitéve. Sajátosan ironikus helyzet, hogy a kommercializálódás árnyoldalait egy olyan irodalmi műfaj szemléltette, amely maga is az irodalom piacosodásának terméke volt: nem véletlen, hogy az alkotás termeléssé, a befogadás fogyasztássá válására, illetve a kulturális és a materiális piacok összemosódására tett reflexió megjelenik magukban e művekben is.

A gazdasági törvénykezés és a hozzá kötődő társadalmi-gazdasági szerepminták és értelmezéseik átalakulása tehát hatni látszott az irodalom téma- és formavilágára. Ennek révén pedig az irodalom, ha a maga fikciós módján is, de hozzászólt a társadalom gazdasági önértelmezésének megváltozásához. Fölvethető persze, mennyiben van szó ezekben a művekben a „tényleges” társadalmi viszonyok ábrázolásáról. Ha belegondolunk, hogy a mintául vett francia regénytípus a korszak szinte mindegyik európai irodalmában előhívta a maga klónjait,⁶⁹ akkor legalábbis kérdés, hogy a társadalom általános kommercializálódásának az a látletele, amellyel ezek a magyar nyelvű művek szolgálnak, vajon mennyire vonatkozott csakugyan a kor magyar valóságára, s mennyiben magának a magyar irodalomra adaptált francia műfajtypusnak a velejárója. Vagyis Sue cselekmény- és szereplőtípusaival együtt a magyar regényírók mennyiben vették át az anyagi mentalitásnak és a gazdasági viszonyok alapján szerveződött társadalomnak a képét is? (A kérdés annál nehezebben eldönthető, mivel a korból is ellentétes véleményeket idézhetni. Kemény Zsigmond 1853-ban a *Szellemi tér* című írásában úgy nyilatkozott, hogy „társadalmi viszonyainkban semmi analógia nem volt a mintául választott francia divatregényben előkerülő állapotokkal”, míg Kászonyi Dániel 1868-ban megjelent memoárja szerint a Sue által leírt világ, vagyis a pénzügyi szélhámosság társadalma, a tényleges nyugat-európai viszonyokhoz képest fikciós túlzás, ám a romlott magyar világban ez maga volt a valóság.⁷⁰)

Akár a társadalmi valóság megfigyelésének és ábrázolásának a kor irodalmi realizmusára jellemző szándékából fakad, akár pusztán a kortárs francia regény fikciós világmodelljének adaptációja, Nagy Ignác elbeszélője a ma-

69 Az európai és magyar Sue-utánpótlásokról: Hansági, 2013. A műfajminta későbbi magyar továbbéléséről: Császtvay, 1997.

70 Kemény, 1971. 255., Kászonyi, 1977. 146–148.

gyar prózatörténetben merőben újak számító társadalomképet nyilatkoztat ki, amikor kijelenti, hogy a *pénz* az a „kulcs, melylyel minden titkok zárait föl tudám nyitni”.⁷¹ A *Magyar titkok* a társadalom alapszerkezeteként gazdasági relációkat mutat föl: a társas kapcsolatok a pénz körforgása szerint szerveződnek, az egyének, rétegek, osztályok viszonya nem áll másból, mint pénzügyi tranzakciókból (kölcson, bér, borraivaló, járadék, zsarolás, rablás, lottéria, fogadás, uzsora), s az identitást a megélhetés anyagi viszonyai, a jellemző bevételi és költségformák határozzák meg (többek között: prostitúció, hamisítás, koldulás). A Nagy Ignác által megrajzolt társadalomban (vagyis a váltótörvény utáni magyar világban) a mindent átszövő hitelviszonyok ugyanakkor nem azt a képet nyújtják, amelyet Széchenyi remélt a hitelezés modernizációjától – vagyis hogy a hitel a kölcsönös bizalom társas köteléke lesz –, hanem ennek az inverzét: a hitel itt mindig gyanú és viszály forrása, s ha valami, hát nem a hitel hitelessége, hanem az *adósság* mindenütt jelenvalósága szolgáltatja a kölcsönös gyanakvás és kiszolgáltatottság negatív társadalmi kohézióját.

A társadalom szövetének finánciális kapcsolatokra szűkülésére s az abból fakadó elszemélytelenedésre hoz kabarétréfa jellegű, de éppen ezért jellemző példát a *Magyar titkokban* az elbeszélő-nyomozó és az utcán őt megszólító ismeretlen között lejátszódó párbeszéd:

„– Kicsoda Ön?

– Senki.

– Mit akar tőlem?

– Ötszáz forintot.”⁷²

Ez a személytelenedés bizonyos értelemben demokratizálódást is jelent: a rendi-feudális keretek eleve adott és rögzített státuszkülönbségei helyett a pénz nivelláló ereje egyneműsíti a társadalmat. Ez azonban nem egyenlőséghez vezet, hanem a régi (heroikus vagy republikánus) presztízsfarmák helyébe állít haszonelvűeket és piaciakat.⁷³ A társadalom vertikális átstrukturálódása mellett a *Magyar titkokban* ez horizontális polarizációval is jár: magyar és nem magyar új típusú ellentétével. A spekuláns, a tolvaj, a sikkasztó, a csaló, a hozományvadász (egyszóval: a gazdasági bűnöző), ahogy Nagy Ignácnál, úgy a korszak hasonló műveiben általában is igen gyakran *idegen*: zsidó, görög, német, francia stb. A pénz mint elvben semleges értékmérő tehát nagyon is rendelkezik etnikai hovatartozással, kulturális meghatározottsággal vagy politikai identitással: utóbbira nézve fontos, hogy Nagy Ignác elbeszélője rendre elítéli a pénz külföldre áramlását. A gazdasági protekcionizmus és a

71 Nagy Ignác, 1908. 1: 142.

72 Uo. 1: 304.

73 Arról a tapasztalatról van itt szó, amelyet ugyanebben az időszakban Thomas Carlyle a *készpénzviszony* („nexus of cash payments”) kizárólagos társas kapcsolati formává válásaként jellemzett, s amellyel szemben a visszatérést szorgalmazta a hőskultuszhoz. A fogalom először *Chartism* (1839) című pamfletjében kerül elő, majd a *Past and Present* (1843) érvelését is átszövi: vö. Carlyle, 1862. A készpénzviszony fogalma (és ellentéte a kölcsönös kötelezettségek patriarkális társadalmával) Carlyle-től kerül át aztán a *Kommunista kiáltványba* (1848).

kulturális nacionalizmus olyan irodalmi összefonódásának lehetünk itt tanúi, amelyben a saját és idegen értékelő elválasztásának immár a pénzforgalom is terepe lesz. Ez arra figyelmeztethet, hogy bár a 19. századi magyarországi tőke idegen eredetét a gazdaságtörténész tekintheti „legendának”,⁷⁴ de ahhoz, hogy ennek a legendának a létrejöttét és szívósságát megértsük, az azt kifejező, gerjesztő, fenntartó irodalmi művek (és, mint Nagy Ignác és Kuthy esetében sokszor, antiszemitizmusuk) tanulmányozása is adalékul szolgálhat.⁷⁵ A dolog annál összetettebb, mivel a pénz etnicizálása, a saját és az idegen gazdasági megkülönböztetése – amellet hogy látványosan illeszkedik a nacionalizmus gazdaságfelfogásába – Nagy Ignácnál egyáltalán nem zárja ki egyes nemzeti kulturális diskurzusok, például Horvát István és követői történelemképének a gyilkos szatíráját sem.

A saját–idegen különbség nyomatékosítása és a nemzetieskedés egyidejű kigúnyolása mellett ezek a művek azzal is hozzájárulhattak a nemzet mint gazdasági entitás átértelmezéséhez, hogy a maguk alacsony méltóságú tematikájával is képesek voltak mérlegre tenni a társadalmi modernizáció kérdését. Jósika Miklós említett, *Egy kétemeletes ház Pesten* című regényében a spekuláns-csaló éppen ez utóbbi ideológiáját képviseli: saját tevékenységét azzal igazolja, hogy mindenkit be kell vonni a pénzforgalom hullámszázába, mert ez szolgálja a nemzeti vagyon nem rendies újraelosztását. Mint a házban lakást fenntartó magyar arisztokrata kifosztására szövetkezve kifejti:

„– A gróf sok vagyonú ember – szólt Schreiner –, míg őméltósága *csendesen él jövedelmeiből*; míg *vásárlásokba, bérelekbe nem elegendik*, addig nekünk proletáriusoknak, miképp e gazdag, büszke, születési arisztokraták neveznek bennünket, természetesen *elesik az osztalékunk*. Jegyezze meg ön jól, hogy *ezen osztalék a természet törvénye s az igazság fogalma szerint illet bennünket*.

– Hogyan? – kiáltott fel Rántádi.

– Jogszerűen – felelt Schreiner –, mert *az ország összes pénzerejéből nekünk is van illetékünk*: ön láthatja, miképp jogainkban vagyunk, s csak *saját osztalékunkat keressük*, midőn azon dölyfös, maguk zsírszékben röstöldező arisztokratákat arra kényszeríthetjük, hogy *láblógázva nyert örökségüket* kissé az *adásvevés hullámaira bízzák*; s így élvén maguk, másokat is élni hagyjanak. [...] mi proletáriusok, keresztény zsidók, uzsorások vagy isten tudja, minő *társadalmi szörnyek* felügyelünk jogainkra, kikurkásszuk osztalékunkat; [...] a gróf még eddig nem *adózik nekünk*.”⁷⁶

Jósika, báró lévén, aligha érthetett teljesen egyet szereplője kijelentéseivel, de nagy belátásra vall, hogy képes volt kifejezést adni e „társadalmi szörnyek” (vélt) ideológiájának. Ebben áll a fenti párbeszéd ironiája: a spekuláció

74 Kövér, 2002. 32.

75 Az itt szóba kerülő művek zsidó szereplői a pénzhez fűződő kapcsolatuk révén szinte mindig negatív, az 1830-as évek gazdasági didaxisában, mint fent Táncsics esetében láttuk, viszont ugyanezen kapcsolat révén pozitív megvilágításba kerülnek. A kérdésről l. *Házalók, árendások...*, 2002.

76 Jósika, 1976. 296–297. (Kiemelés tőlem – H. S.)

és a gazdasági bűnözés önigazolása eltorzított liberális elvekre támaszkodhatott, vagyis a vagyon és a társadalom feudális mozdulatlanságával szemben a gazdasági igazságtétel és a társadalmi mobilitás igényére.

Az 1850-es évek: a magyar regény az ősiség eltörlése után

A fenti idézetben az a mozzanat, hogy az örökölt birtokot és jövedelmeit be kell vonni az „adásvevés hullámaiba” (ha tetszik: a kapitalizmus fluktuációiba), már a következő évtized nagy regénytémája felé mutat. Ahogy az 1840-es váltótörvény és a rákövetkező évtized prózairodalma közt látok összefüggést, úgy talán föl lehet vetni hasonlót az 1850-es években is, mégpedig az *ősiség* eltörlésére nézve. Az évtized magyar regényirodalmában ugyanis megszaporodnak azok a művek, amelyek valamiként a *földbirtok* és a *készpénz* mint *örökölt* és *szerzett* vagyon viszonyát, ellentétét veszik tárgyul. S mivel ezek a kérdések rendre a származás és a genealógia (mint szellemi és anyagi örökség) fennmaradásának vagy szétporlásának az összefüggéseiben bontakoznak, az örökölt és a szerzett *vagyon* különbsége gyakran az örökölt és a szerzett *identitás* különbségének a megfelelője.

Ez a konfliktus visszautal a Széchenyi–Dessewffy-vita azon elemére, miszerint az ősiség eltörlése, vagyis a nemesi földbirtok piacosítása vajon a magyar társadalom genealógiai és gazdasági felbomlásához vezetne-e, pontosabban *milyen* magyar társadalom lebomlásának és felépülésének a távlatai nyílnának így meg. Dessewffy egyrészt úgy látta (Burke-től hozva az érvet), hogy a birtok azért sem bocsátható áruba, mert nem kizárólag a jelen tulajdonos, a család valaha élt és majd csak a jövőben megszülető tagjai egyaránt jogot formálhatnak rá: „minden familiában az ősök, a jelen élők, és az utók teszik a familiát.”⁷⁷ Csorbíthatatlan tovább örökítése ezért nemcsak a családi folytonosságot („a’ familiák’ conservációját”), hanem a nemzeti vagyon intaktságát, s azon keresztül a nemzet fennmaradását is biztosítja: úgy vélte, hogy az ősiség eltörlésével piacosíthatóvá váló birtokok idővel idegenek („kül-földi pénz dús-gazdag emberek”) kezére kerülnének.⁷⁸

Az ősiség tényleges eltörlése után egész regényvonulat bontakozott ki ennek a kérdésnek az erőterében. Kemény Zsigmond regénye, a *Férj és nő* (1852) a földbirtokosi személyiség erkölcsi és lélektani válságát a birtok gazdasági válságával köti össze, s a (hazai) nemes és az (idegen) bankár konfliktusát a leszámolás és az öröklődés legendáriumával összefüggésben értelmezi.⁷⁹ Ide köthető

⁷⁷ Dessewffy, 1930. 605.

⁷⁸ Uo. 607.

⁷⁹ Keménynek ez a regénye párhuzamba állítható ugyanekkor írt értekező műveivel, amelyek némelyike, mint a *Forradalom után* vagy az *Élet és irodalom*, szintén foglalkozik a magyar történelmi osztályoknak a kapitalista jellegű világhoz való alkalmazkodási lehetőségeivel.

Jókai ekkor írott műveinek némelyike is: az *Egy magyar nábob* (1853–1854) a hiányzó örökös, a *Kárpáthy Zoltán* (1854) pedig a kétségbevonat örökös figuráján keresztül teszi politikai és gazdasági példázattá a genealógiai folytonosság fenntartásának és a birtok mint örökség megőrzésének a történetét. A családi folytonosság itt is tekinthető a nemzeti folytonosság parabolájaként: erre utalhat a Kárpáthy családnév szimbolikája. Azzal, hogy a földbirtok jogos örökösének kezén marad, a nemzeti vagyonszövetség megőrzi intaktságát a spekulatív idegen tőke, vagyis a párizsi uzsorás és elfajzott magyar strómanja, Abellinó mesterkedéseivel szemben.⁸⁰ Hasonló vonatkozásokban értelmezhető Eötvös József *A nővérek* (1857) című kései regénye is: itt az egyén érzelmi ökonómiájának a háttérben kerül elő genealógia és identitás viszonya. Az elveszett, majd a regény végén megkerülő gyermek – aki szintén családjának utolsó ivadéka, mint ebben a regényvonulatban szinte mindenki, csak itt nem hősről, hanem hősnőről van szó – Eötvösnél már nem pusztán az öröklési rend helyreállítását és a vagyon intaktségének megőrzését képviseli. Ezek a vonatkozások átfordulnak a *munka* kultuszába, vagyis a szerzett identitás és a szerzett vagyon erkölcsileg magasabb rendűnek sugallt formájába, amelyben immár nincs is szükség a vagyon megőrzésének (feudális) jogi garanciáira. (A regény befejezése ezt hozzá is kapcsolja az ősiség eltörlése utáni jogviszonyokhoz.) Gyulai Pál *Egy régi udvarház utolsó gazdája* (1857) című kisregényének sajátosságát az adja, hogy ez ennek a vonulatnak az egyetlen negatív példázatot nyújtó, tragikus változata. Itt a nemesi család kihalása, a vagyon elpusztulása, az ősi birtok idegen katonai erő általi gazdasági és politikai gyarmatosítása egyaránt bevégzett tények, s az általános nyomorúságon az idegen tőke modernizáló befektetései és betelepítései sem enyhítenek, sőt.

Az évtized kevésbé emlékezetes műveiben is rendre feltűnnek hasonló vonatkozások. Pálffy Albert már többször említett *Atyai házában* a Rétszeghyek utolsó leszármazottja, Kálmán nagy készpénzvagyont örököl ugyan, de az atya által elkártyázott ősi birtok, a Rétszeg nevű falu már nem az övé. Az új tulajdonos, atya egykori, azóta parvenüvé lett gazdatisztje a birtokot nem is hajlandó eladni, ezért azt Rétszeghynek végül ugyanazzal a kártyacsalási módszerrel sikerül visszaszereznie, mint amellyel valaha atyját kiforgatták belőle: vagyis itt egy sajátos spekulatív ökonómia, a *szerencsejáték* révén szakad meg, majd áll újra helyre a föld tulajdonlásának folytonossága, valamint a genealógia és a vagyon (a Rétszeghyek és Rétszeg) azonossága. Jósika Miklós *A rom titkai* (1856) című regénye történeti keretbe ágyazva hoz elő hasonló problematikát: a török fogságból szabadult, már halottnak hitt főhősnek ármanykodó rokonai előtt kell hosszas vesződések után igazolnia személyazonosságát, hogy hozzájuthasson örökségéhez. A historikus tematika hasonló áttételességével ugyan, de akár még *A rajongók* (1858–1859) is ebbe a vonulat-

⁸⁰ Annak bizonytalanságáról, hogy Kárpáthy Zoltán csakugyan jogos örökös-e, illetve a két mű erre vonatkozó különbségéről: Vadera, 2013. A két regény kapcsán gazdaságfilozófiai kérdéseket is érint Hermann, 2013.

ba sorolható, hiszen a történelemben való genealógiai integrálódás lehetőségei Keményt is saját korának társadalmi mobilitásra vonatkozó tapasztalatai fényében foglalkoztathatták. A regény két központi szereplője, a 17. századi Erdély egyaránt alacsony sorból származó kancellárjai, Kassai és Pécsi Simon esetében a társadalmi felemelkedést nevük leszármazottaikra is kiterjedő történeti legitimálása tetőzné be. S bár mindketten nagy vagyont szereznek, politikai karrierjük (vagyis szerzett identitásuk) nem jár az áhított genealogikus következményekkel, vagyis ennek az identitásnak az örökölhetőségével: mindketten leszármazott nélkül hálnak meg.

Az ősiség eltörlése fölvetette, a nemzeti lét (és folytonossága) alapjait érintő társadalmi és gazdasági problematikára vonatkozó regényvonulatnak mintegy lezárása *Az új földesúr* (1862), amelynek cselekménye az ősiségi moratórium feloldásakor indul. Ha az *Udvarház* – ugyanazon téma variációjaként – tekinthető a *Nábob* optimizmusára adott pesszimista válaszként, akkor *Az új földesúr* magára az *Udvarházra* válaszol, még egyszer cáfolva annak reménytelenségét, s rendületlen optimizmussal nyomatékosítva a földbirtok és az ahhoz illeszkedő, abból fakadó mentalitás azon erkölcsi erejét, amellyel képes magához vonni és sajátjává alakítani az idegen katonai-politikai és gazdasági erőket, s végül asszimilálja a gyarmatosítót. Nemzeti hovatartozás és vagyonforma összefüggése itt úgy lesz jelképpé, hogy a magyar és nem magyar identitás határát mindkét irányban a földbirtok és a pénztőke közti váltással, választással lehet átlépni. A regény végén a Magyarországon letelepedett osztrák Ankerschmidt magyarrá válása azzal teljesedik be, hogy az árvíz pusztítása után „tőkepénzesből” „gazdálkodóvá” lesz. A Bécsbe költöző Pajtayné éppen ellentétes utat jár be. Magyarországi ingatlanjait eladva válik birtokosból „tőkepénzessé”, s veszít el végül mindent, mégpedig szintén a víz metaforájával érzékeltetett csapás következtében: vagyona a börzén, az „ügyetlen spekulációk” „csalóka tengerében” oldódik föl.

Összefoglalásul

Jelen tanulmány szándéka szerint bevezetése vagy felvezetője kíván lenni egy sor résztéma önálló kidolgozásának. Felvetéseit, Lukácsal ellentétben, persze nem felszólításnak, hanem ajánlatnak szántam. Azért is igyekeztem óvatosan fogalmazni, mert az utóbbi évtizedek magyar irodalomtudományában szinte közmegegyezéssé vált, hogy az irodalomtörténeti korszakolást, ha van értelme egyáltalán, tanácsos „belsőleg”, irodalmi fejleményekhez kötni. Ezt észben tartva próbáltam mégis amellet érvelni, hogy új irodalmi témák és új elbeszélő eszközök megjelenése vagy jellemzővé válása esetenként gazdaságtörténeti folyamatok és a gazdasági törvénykezés összefüggéseiben is értelmezhető. A váltótörvény vagy az ősiség eltörlésének ilyen vonatkozásai mellett általában a tény és a fikció viszonyára nézve azt is végig lehetne gondolni, hogy a *Hitel*nek a valós és nem valós gazdasági különbségére irányuló figyelme vajon mennyi-

ben köthető (a maga tematikus hatásán túl) olyan irodalmi elbeszélések ekkori megjelenéséhez, amelyek valamiként szintén az ábrázolás *hitelességének* új elképzelésén, valós és nem valós különbségének átértelmezésén alapultak. Vagyis a gazdaságtani realizmus problémájának felbukkanása vajon kapcsolható-e az irodalmi realizmus, bármit értsünk is a kompromittálódott kifejezésen, hazai megjelenéséhez, vagy éppen annak hiányához, korlátozott vagy csökevényes megvalósulásához.

Irodalom

Boylan–O’Gorman

1995 Boylan, A.–O’Gorman, Paschal F.: *Beyond Rhetoric and Realism in Economics. Towards a reformulation of economic methodology*. London–New York, 1995.

Badics

1890 Badics Ferenc: *Fáy András életrajza*. Bp., 1890. 479–521.

Bajza

1899 Bajza József: A regény-költészetéről. In: Bajza József: *Összegyűjtött munkái*, IV. Bp., 1899.

Barthes

1997 Barthes, Roland: *S/Z*. Ford.: Mahler Zoltán. Bp., 1997.

Becker

1996 Becker, Gary: *Accounting for Tastes*. London–Cambridge, 1996.

Carlyle

1862 1862 Carlyle, Thomas: *Past and Present, Chartism, and Sartor Resartus*. New York, 1862.

Császtvay

1997 Császtvay Tünde: A Hét bagoly esete a magyar irodalomban. *Budapesti Negyed*, 16–17. (1997) 2–3.

Dessewffy

1930 Dessewffy József: *A Hitel című munka taglalatja*. In: Széchenyi István: *Hitel. A Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*. Szerk.: Iványi-Grünwald Béla. Bp., 1930.

Eagleton

2000 Eagleton, Terry: Base and Superstructure Revisited. *New Literary History*, 31. (2000) 2.: 231–240.

Economics as Discourse

1990 *Economics as Discourse. An Analysis of the Language of Economists*. Ed.: Warren J. Samuels. Boston, 1990.

Fábri

1991 Fábri Anna: *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Bp., 1991.

Fact and Fiction in Economics

2002 *Fact and Fiction in Economics. Models, Realism, and Social Construction*. Ed.: Uskali Mäki. Cambridge, 2002.

Falk

1858 Fk: Börziana. *Pesti Napló*, 1858. január 1. 1–2.

Freedgood

2000 Freedgood, Elaine: *Victorian Writing About Risk. Imagining a Safe England in a Dangerous World*. Cambridge, 2000.

Fried

2013 Fried István: Jókai és a pénz In: *Gazdasági teológia*. Szerk.: Fogarasi György. Szege, 2013. (Et al. – Kritikai Elmélet Online; 1.) 147–165.

Friedman

1953 Friedman, Milton: *The Methodology of Positive Economics*. In: Friedman, Milton: *Essays in Positive Economics*. Chicago–London, 1953. 3–47.

Gallagher

2000 Gallagher, Catherine: The novel and other discourses of suspended disbelief. In: Gallagher, Catherine–Greenblatt, Stephen: *Practicing New Historicism*. Chicago–London, 2000. 163–210.

Goede

2005 Goede, Marieke de: *Virtue, Fortune, and Faith. A Genealogy of Finance*. Minneapolis–London, 2005.

Grünwald

1927 Grünwald Béla: *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790–1848*. Pécs, 1927.

Goux

2001 Goux, Jean-Joseph: Ideality, symbolicity, and reality in postmodern capitalism. In: *Postmodernism, Economics and Knowledge*. Eds.: Stephen Cullenberg–Jack Amariglio–David F. Ruccio. London–New York, 2001. 166–181.

Guillory

1993 Guillory, John: *Cultural Capital. The Problem of Literary Canon Formation*. Chicago–London, 1993.

Gyáni

2004 Gyáni Gábor: Történelem és regény: a történelmi regény. *Tiszatáj*, LVIII. (2004) 4.: 78–92.

2006 Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Bp., 2006. 11–53.

Hansági

2009 Hansági Ágnes: A mediális környezet hatása az elsődleges kanonizációra. A Jókai-regények folytatásos közlése a Pesti Naplóban (1851–1857). *Irodalomtörténet*, 90. (2009) 3.: 291–317.

2013 Hansági Ágnes: A nagyváros tapasztalata Jókai korai tárcaregényeiben. *Irodalomtörténet*, 94. (2013) 1.: 3–26.

Házalók, árendások...

2002 *Házalók, árendások kocsmárosok, uzsorások (Zsidóábrázolás a reformkori prózában)*. Szerk.: Szalai Anna. Bp., 2002.

Henderson

1994 Henderson, Willie: *Metaphor and Economics*. In: *New Directions in Economic Methodology*. Ed.: Roger E. Backhouse. London–New York, 1994. 343–367.

1995 Henderson, Willie: *Economics as Literature*. London–New York, 1995. 63–90.

Hermann

2013 Hermann Zoltán: Az 1838-as pesti árvíz és a Kárpáthy Zoltán tizedik fejezete. In: *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. Szerk.: Hansági Ágnes–Hermann Zoltán. Bp., 2013. 219–235.

Herrnstein Smith

1988 Herrnstein Smith, Barbara: *Contingencies of Value: Alternative Perspectives for Critical Theory*. Cambridge, 1988.

Hites

2011 Hites Sándor: Gazdaság, pénz, piac, üzlet, irodalom: a New Economic Criticism. *Helikon*, 57. (2011) 4.: 467–498.

2013 Hites Sándor: A kincstől a tőkéig. Kísértettörténet és pénz a korai magyar novelében (Kármán, Fáy, Kölcsey). *Literatura*, 39. (2013) 2.: 115–138.

2014 Hites Sándor: Hypotheka vagy hypothesis: a valóságos és a képzeletbeli a Hitel gazdaságtanában. In: *Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*. Szerk.: Hites Sándor. Bp., 2014. (Hagyományfrissítés 2.) 95–131.

Iser

2001 Iser, Wolfgang: *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*. Ford.: Molnár Gábor Tamás. Bp., 2001.

Jókai

1962 Jókai Mór: *Szegény gazdagok* [1860]. Bp., 1962.

1967 Jókai Mór: *Cikkek és beszédek 2. kötet*. S. a. r.: Szekeres László, Bp., 1967.

1975 Jókai Mór levelezése (1860–1875). S. a. r.: Oltványi Ambrus. Bp., 1975.

Jókai & Jókai

2013 *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. Szerk.: Hansági Ágnes–Hermann Zoltán. Bp., 2013.

Jósika

1976 Jósika Miklós: Egy kétemeletes ház Pesten. In: *Magyar elbeszélők. 19. század, I*. S. a. r.: Szalai Anna. Bp., 1976. 268–384.

Kászonyi

1977 Kászonyi Dániel: *Magyarhon négy korszaka*. Bp., 1977.

Kautz

1868 Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Pest, 1868.

Kemény

1971 Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*. Bp., 1971.

Kerényi

2008 Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*. Bp., 2008.

Klaver

2003 Klaver, Claudia C.: *A/Moral Economics: Classical Political Economy & Cultural Autonomy in Nineteenth-Century England*. Columbus, 2003.

Kövér

2002 Kövér György: Liedmann és Wahrmann. 19. századi kereskedő-bankár stratégiák. In: Kövér György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Bp., 31–46.

Kucserka

2012 Kucserka Zsófia: A mechanikus, a vegytani és az ismeretlen. Jellemkoncepciók a magyar nyelvű regényelméleti és regénykritikai szövegekben a 19. század közepén. *Irodalomtörténet*, 93. (2012) 3.: 328–347.

Lukács

1970 Lukács György: A magyar irodalomtörténet revíziója. In: Lukács György: *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Bp., 1970.

Madarász

1994 Madarász Aladár: Hogyan lett politikai a gazdaságtan? *BUKSZ* (1994) 3.: 196–304.

2000 Madarász Aladár: Előszó. In: *Közgazdaságtani eszmétörténet*. Szerk.: Madarász Aladár. Bp., 2000. 7–26.

Margócsy

1999 Margócsy István: *Petőfi Sándor. Kísérlet*. Bp., 1999.

Mäki

2002 Mäki, Uskali: The dismal queen of the social sciences. In: *Fact and Fiction in Economics. Models, Realism, and Social Construction*. Ed.: Uskali Mäki. Cambridge, 2002. 3–32.

McCloskey

1985 McCloskey, Donald N.: *The Rhetoric of Economics*. Madison, 1985.

McGann

2006 McGann, Tara: *A fever of speculation. Narrating finance in the nineteenth-century novel*. (PhD-dissertation at Columbia University).

Meikle

2000 Scott, Meikle: Quality and Quantity in Economics: The Metaphysical Construction of the Economic Realm. *New Literary History*, 31. (2000) 2.: 247–268.

Mirowski

1989 Mirowski, Philip: *More Heat Than Light. Economics as social physics, physics as nature's economics*. Cambridge, 1989.

Nagy Ignác

1908 Nagy Ignác: *Magyar titkok I–III*. Bp., 1908.

Nagy Imre

1846 Nagy Imre: *Versei*. Pest, 1846.

Natural Images...

1994 *Natural Images in Economic Thought*. Ed. Philip Mirowski. Cambridge, 1994.

Pálffy

1892 Pálffy Albert: *Atyai ház* [1857]. Bp., 1892.

Poovey

2002 Poovey, Mary: Writing about Finance in Victorian England: Disclosure and Secrecy in the Culture of Investment. In: *Victorian Studies*, 45. (2002) 1.: 17–41.

2005 Poovey, Mary: Discriminating Reading. In: *Victorian Review*, 31. (2005) 2.: 10–35.

2008 Poovey, Mary: *Genres of the Credit Economy. Mediating Value in Eighteenth- and Nineteenth-Century Britain*. Chicago–London, 2008.

Postmodernism, Economics...

2001 *Postmodernism, Economics and Knowledge*. Eds.: Stephen Cullenberg–Jack Amariglio–David F. Ruccio. London–New York, 2001.

Rákai

2008 Rákai Orsolya: Az irodalomtudós tekintete. Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között. Bp., 2008.

Redman

1993 Redman, Deborah A.: *Economics and the Philosophy of Science*. New York–Oxford, 1993.

Ricœur

1999 Ricœur, Paul: A történelem és a fikció kereszteződése. In: Paul Ricœur: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály. Ford.: Jeney Éva. Bp., 1999. 353–372.

Scheibner

2014 Scheibner Tamás: *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953*. Bp., 2014.

Schumpeter

1954 Schumpeter, Joseph A.: *History of Economic Analysis*. Taylor & Francis e-Library. 2006.

Szajbély

2010 Szajbély Mihály: *Jókai Mór*. Pozsony, 2010.

Szalisznyó

2010 Szalisznyó Lilla: „Most kenyeret keresünk kapával és tollal” (Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor gazdasági mindennapjai). In: *Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. Szerk.: Debreczeni Attila–Gönczy Monika. Debrecen, 2010. 326–337.

2012 Szalisznyó Lilla: Pennával teremtett egzisztencia: Vörösmarty Mihály és Bajza József megélhetési viszonyai 1837–1843 között. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 116. (2012) 2.: 189–209.

Széchenyi

1830 Gróf Széchenyi István: *Hitel*. Pest, 1830.

Szilágyi

2001 Szilágyi Márton: *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*. Bp., 2001.

2014 Szilágyi Márton: *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*. Bp., 2014.

Szilágyi–Vaderna

2010 Szilágyi Márton–Vaderna Gábor: A családregény (Fáy András: *A Bélteky-ház*). In: *Magyar irodalom*. Szerk.: Gintli Tibor. Bp., 2010. 536–538.

The Consequences of Economic Rhetoric

1988 *The Consequences of Economic Rhetoric*. Eds.: A. Klammer–D. McCloskey–R. M. Solow. Cambridge, 1988.

Trefort

1841 Trefort Ágoston: A' nemzeti gazdaságnak rendszerei. In: *Tudománytár*, 12. (1842) 7.: 46–62.

Vaderna

2013 Vaderna Gábor: Párhuzamos történetek. Egy magyar nábob. In: *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. Szerk. Hansági Ágnes–Hermann Zoltán. Bp., 2013. 193–234.

Vargha

1885 Vargha Gyula: *Magyarország pénzügyintézetei*. Bp., 1885.

1896 Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. Bp. 1896.

Völgyesi

2007 Völgyesi Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*. Bp., 2007.

2010 Völgyesi Orsolya: A gazdálkodó költő (Kisfaludy Sándor gazdasági följegyzései). In: Völgyesi Orsolya: *Írók, szerepek, stratégiák*. Bp., 2010. 177–186.

Wagner

2010 Wagner, Tamara S.: *Financial Speculation in Victorian Fiction. Plotting Money and the Novel Genre 1815–1901*. Columbus, 2010.

Zákány Tóth

2010 Zákány Tóth Péter: „A Jókai-írógép”. In: *Nemzeti művelődés – egységesülő világ*. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály. Bp., 2010. 478–538.

Z. Kovács

2002 Z. Kovács Zoltán: „»Vanitatum vanitas« maga is a humor”. Az ironia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában. Bp. 2002.

